НОХЧИЙН РЕСПУБЛИКИН ЙАЗДАРХОЙН СОЮЗ

Хатуев Іабдулхьамид

ЙАХАЛАХЬ, НОХЧИЙЧОЬ

Байташ, дийцарш

Соьлжа-ГІала
2023

УДК 84(2Рос=Чеч)6-5
ББК 8-1С2
Х 257

Хатуев І.А.

Йахалахь, Нохчийчоь. Байташ, дийцарш. – Соьлжа-ГІала: АО «ИПК «Грозненский рабочий», 2023. – 240 агІо.

ISBN 978-5-4314-0526-6

© Союз писателей ЧР, 2023

Дахаран йист йоцу некъаш

Хатуев Іабдулхьамидан кхолларалла хІинццалц схьа йевзара цуьнан билггал халкъан хилла дІахІиттина иллеш а, эшарш а бахьанехь. Наггахь волчунна бен ца хаьара церан автор мила ву. Бакъду, йукъарчу гуларш тІехь шен байташ арайаьхнера цо. Ткъа **«Бусалба сан Нохчийчоь»** цуьнан дуьххьарлера шен гулар йу. Цунна йукъайаханарш цо йазйинчех цхьайерш бен йац, амма Хатуев Іабдулхьамидан шен исбаьхьаллин мотт, йаздаран хатІ довзуьйтуш йолу и гулар нохчийн поэзи йешархошна дика совгІат ду.

Шен кхолларалле хь Хатуевс цкьа а ца лоьху тІех хаздарш, цо вайн дахар ма-дарра гойту, шен бІаьргашца, сица ша тІе ма-эццара. Кхиберш санна, ша а лаьттахь дехаш адам хиларна, цо гойтурш адамийн йукъара синхаамаш бу, цундела вайх хІоранна а гергара а, кхеташ а болуш. Цуьнан поэзи маьхьаре, тІех къарзйина йоцуш, цхьа атта йешалуш йу: буьйцийла цо Даймохк, нана, Іалам, безам, доттагІалла, ша-шена Іаьткъинарг йа хазахеттарг. Дуьненан а, дахаран а маьІнех кхета гІерташ, ша кхетта ваьлла аьлла ма-хийтти, йуха а дахаро кхин хаттарш хІиттош, схьавогІу цуьнан турпалхо. Масала, **«Адамийн даг чу некъаш»** байт тІехь цунна хьалха хІоьттина хаттар:

Моьттура суна, когашІуьйра уьдуш,
Массо некъаш сайна кхоьллина,
ХІора некъахь когийн лараш йуьтуш,
Массо метте кхача со вина.

Хийла керла некъаш даг чохь хьекъаш,
Эзар новкъахь лараш йуьтур йара…
Муха карор адмийн даг чу некъаш?
Муха йьтур цу некъаш тIехь лар?

Хатуев Іабдулхьамидан кхолларалла йуьйцучохь къаьсттина билгалйаккха йеза цуьнан поэзин мукъамалла, и халкъан барта кхолларалле иллешна, узамашна, эшаршна а гергара хилар. И шех цецваллал хІума а дац, хІунда аьлча цунна жимчохь дуьйна дика йевзаш а, йезаш а хилла нохчийн фольклор, шена чохь турпалаллин иллийн эпос, йийцина ца валлал хазалла йолу лирикин эшарш йолу. Цу тІе, нохчийн барта кхолларалла къоман культурин Іаламат мехала хазна а ма йу – къеггина поэтически васташ, суртхІотторан басаршца мукъаме, исбаьхьа нохчийн мотт:

Йоьхна Іуьйре гиний шуна,
Йоьхна суьйре гиний шуна,
Хорам хилла, стигла хьаьжча,
Іаржбелла малх гиний шуна?

Алун дарцаш гиний шуна,
Зезаг морцуш гиний шуна,
ТІемаш даьгна жима хьоза
Стигла хьоьжуш гиний шуна? –

Маьждиг хаьрцаш гиний шуна,
Балийн аьрцнаш гиний шуна?
Дела вицвеш, Іеса довлахь,
Жоьжахате гур йу шуна.

ХІокху байтехь барта кхолларалин шина жанрах – узамах а, назманах а – пайдаэцна автора. Иштта масалш

дуккха а далор дара вай Хатуевн поэзи йийцаре йеш. Цундела ша-шаха а ца нисделла нохчийн илланчаша а, йишлакхархоша а цуьнан дуккахйолу стихотворенеш мукъаме йерзор, халкъо уьш даггара тІеэцар.

ХІетте а, Хатуев Іабдулхьамидан кхолларалла, фольклоран буха тІехь лаьтташ, эшаре йерза паргІаталла, мукъамалла, рифмийн атталла ларйеш йазйина йелахь а, гуш ду авторо царна (барта кхолларалли башхаллашна) исбаьхьаллин агІор керла басарш, кепаш луш хилар. Дахаран бакъдолчун исбаьхьаллин дашца керла суьрташ кхуллу цо, исбаьхьаллин литературин башхаллашца халкъан эшарийн шатайпаналла цхьаьна а йалош:

Бухбоццу Іин тІоьхла
Доьлхуш ду вай,
ДегІе зуз оьхуьйтуш,
Сетташ ду тІай.
Бер санна, дог доьлху –
Дарделла даІ.
Байттамал йаІ, байттамал йаІ!..

Стигал кхозу Іаржйелла,
Дог бохамна бІарзделла.
Чурт деш, огу пхьеро аьлха –
Дуьсур ду хьо, дуьне маьлхан!..
...Дадас меттахь доІа деш,
Догу пешахь тІаьххьара чІеш.
Беснеш цІийлой, бІаьрхиш хьаьлха –
Дуьсур ду хьо, дуьне маьлхан!

ХІокху шина а масало гойту мел нуьцкъала гІирс хуьлу халкъан маттахь, мукъамехь аьлла дешнаш йаздархочо шен синхаамаш, дуьйцучун маьІна довзуьйту-

чохь. **«Вайн ирсан дайъина доь»**, **«лам тIера ло санна, дайн цIена гIиллакх»**, **«къежделла, маллуш ду дахаран тай»**, **«ас сайн къинойн бала Iуьйшу, лоьхуш йайна анайист»**, **«кIантах бен ца волу бакъволу къонах»**, **«кху цIа чохь, йукъ кегош, тийналла Iийна»**, **«мехаша лестийна буо дисна ага»** – кхин а дуккха ду уьш Хатуев Iабдулхьамидан поэзехь, нохчийн исбаьхьаллин литературе шен керланиг – васташ, аларш, меттан а, суртхIотторан а басарш – дохьуш похIме, исбаьхьаллин дешан чам кIорггера хууш дешан говзанча веаний хоуьйтуш йолу билгалонаш.

Мохьмадан а, Iаьрбин а МамакаевгIеран, Дикаев Мохьмадан, Сулаев Мохьмадан, Гадаев Мохьмад-Салахьан а кхолларалийн ламасталлашца цхьаьна Хатуев Iабдулхьамидан поэзехь шен башхалла, исбаьхьаллин меттан шатайпаналла а го. И гучуйолу коьртачу декъана цо шен ойла йаста ницкъ ма-кхоччу атта дешнаш а, аларш а лехарехь. Цхьаццайолчу байташкахь йух-йуха аларш (рефрен) шен меттахь, маьIнех дика кхетош хуьлу цуьнан. Оцу кепах цо пайдаоьцу йешархочун ойла хаддаза ша дийца-ала леринчунна тIехь латторхьама. Масала, **«ЦIе йайна»** байт:

ЦIе йайна –
хьешан лар йайна,
ЦIе йайна –
синкъерам байна,
ЦIе йайна –
берийн аз дайна,
Нохчичо дуьнен чохь
Кхин вуон ца лайна,
Кхин вуон ца лайна.

ЦІе йайна –
цІийнах цІе йаьлла,
ЦІе йайна –
са акхадаьлла,
ЦІе йайна –
дайн кхерчах ваьлла,
Цкъа мацца воьрзур ву аьлла,
Дог акхадаьлла...

Дахаран а, дуьненан а къайленан маьІна лехар, шена лаьтта тІехь зиэделларг довзийтар, тІаккха цуьнан маьІнадар кхин а цхьа билгало йу Хатуев Іабдулхьамидан лирикин турпалхочун. Шен лехамашкахь оцу къайленашна мелла а гергагІоьрта и, амма, хууш ма дуй, адаман дахар деккъа цІена хаттаран хьаьркех лаьтташ хилар. Хьо мел гергакхаьчнарг а шен хаддаза долу хаттарш хьуна хьалха хІиттош схьадогІу. Ткъа оцу лехамашкахь верг ву-кх дуьненан чам хуург, баккъал а вехашверг, хІунда аьлча, лехамийн шовкъ дІайаьлча, лаьтта тІехь долчу адамийн дахаран маьІна а дІадолу-кх. Ишттачех цхьанна аьлла ду хІара дешнаш:

...Дахарх кхета иза кхиъна вац,
Адамаш деза цунна хиъна дац,
Цунах дисна цхьа а илли дац.

ХІета, ишттa вахар – эрна вахар ду-кха, нагахь, шен цхьа лар ца йуьтуш, адамашца уьйр-марзо йоцуш, ша вахаран маьІнех ца кхеташ, шех лаьцна ала дош доцуш и стаг дІакхелхинехь. ТІаккха, цхьана а хІуманан меха доцуш, эрна ду-кх дерриге.

Ткъа кхин ву велхарца **«дахаре сатесна узам»** беш, аьрзнаш деш, хІунда аьлча:

...Илли дисна цуьнан алаза,
Бовха безам бисна эцаза...

Цо битина шена безначийн дегнаш чохь шех мерза дагалецамаш, дитина царна ша дIадолийна долу илли, и шена тIаьхьабогIучаьрга чекхдаккхийта. Диканан, безаман хIу-зIийдиг тесна, декъалхилла дIакхелхина-кха иза бакъдуьнена.

Лаьмнашка мел уьду некъаш
Шера ду, малхаца лепаш.
Воккхачо олу, жимха схьалоций:
«Хаалахь, некъ боцуш хьеший хир боций!»

Иштта йу Хатуев Iабдулхьамидан биъмогIанах лаьтта кхин байт. Кхузахь-м **«лаьмнаш» –** вайн дайн курал-ла, къилба, чIагIо йу, шайн ира, ло санна, цIена кIайн баххьашца зоьртала лаьтташ долу. Церан сийлалле, локхалле кхача некъ йуьхьарлаьцнарг цIена дог-ойла, маьлхан цIе – йовхо хила йезаш ву шеца. Оцу некъашца хьалагIиртинарг лерамечу лакхене кхочу. И поэто кхоьллина шатайпа васт ду. Ткъа цIеначу дог-ойланан, адамашка болчу безаман, йаккхий халонаш иэшоран новкъа шен дахарехь дIаихнарг лаьттахь дехачу адамийн уггар а сийлахьчу дарже кхочу. Цо шен иштта вахарца шена тIебогIучу хьешашна **«шера, малхаца лепаш»** некъ а баькхина. Хала, чолхе хIума ду адамийн безам шега кхоллар, амма и дан ницкъ кхаьчначун ала йиш йу-кха, ша ваха ма-веззара ваьхна.

Хатуевн лирикин турпалхо кхета лаьтта тIехь шен долчу декхарх: стаг ваха веза тийна, амма оьшучохь хьанна а накъост хуьлуш, шена гондахьарчарна диканиг бен ца деш, шен вуон дерг дерриге а шена дуьтуш, шех

нехан бІаьрг бузош, йан йеза Іамал йеш, лаккха корта айбина, кура, шайн бохчанаш дузучарах ца вешаш, деккъа шен гайна там лоьхушверг лай лоруш.

Йоьхки нана, воьхки да,
Сирла кхане йоьхки дІа,
Боьхки стиглахь богу малх,
Шех сел чІогІа теша нах.
Йоьхки кхерчахь йогу цІе,
Оьзда гІиллакх ворхІе ден,
Боьхки сийна цІийнан кІур,
Берийн бІаьрахь догу нур.

Іуьллуш ву и, паргІатваьлла,
Кхин хІун йухкур-те ша аьлла.

Хатуев Іабдулхьамидан синъоьздангаллин мехаллех уггар коьрта кхетамаш бу: **«Нана»**, **«ДоттагІалла»**, **«Нохчийчоь»**, **«ЦІена безам»**. Цаьргахула го цунна дерриге дуьне, дахаран маьІна, адамийн синхаамаш, сийлахь къилбанаш. Цуьнан стихотворенеш деккъа цхьа воккхавер, инзарвийлар дац. Дахаран исбаьхьаллица цхьаьна, дукхахьолахь, оццу дахаро кхуллуш йолу гІайгІанаш а юьйцу цо. Мел хаза, деза, хьоме ду хІор а стагана шен дахар, амма хІокху лаьтта тІехь хьеший ма ду вай, дерриге дуьтуш дІадаха дезаш долу.

Вайл тІаьхьа а йуьсур йу хьомсара Нохчийчоь, дезаш долу йиша-ваша, кхоччуш шех марзо эцаза доттагІаллин уьйраш, безам, дан дагалаьцна дика гІуллакхаш, йаздаза, долийнначохь дисина цхьа илли а. Вайл тІаьхьа а лаьттар ду дуьне, шеран йеа а хенехь хийцалуш, декар ду шовданаш, хьоькхур бу дегІана аьхна мехаш, йаздийр ду, дІаэр ду керл-керла исбаьхьа ил-

леш, мукъамаш. Хатуевн лирикин турпалхочо цкъа а ца дицдо адамийн хIораннан а дахар цкъа эххар а хада дезаш хилар. Вайл тIаьхьа а йер йу бIаьсте, **«дуьне хазлур ду, стигла кхийдаш, делалур ду лаьмнаш»,** бода дIаэккхош, Іуьйре а кхочур йу, **«стиглан дари цIарца серладоккхуш»**. Ткъа вайх дуьсушдерг хIун ду тIаккха, ваьшна **«тIехула тIаьххьара лесташ гаьннаш»**, вайн **«дийначара тIаьххьар цIе йоккхуш»**? Цунна иштта жоп ло поэто:

Ас далхийна иллеш хьолхур ду,
Сан къиношна Деле гечдар доьхуш.
Ас массарна вуониг гечдийр ду,
Со везначийн бIаьргаш тIаьххьар лоьхуш.

Лаьмнаш дузош, догIа доьлхур ду,
Дуьне ма-дду хаза йалташ хьекъош.
Ас адмашна иллеш дуьтур ду,
Сайна тIехула тIаьххьара стигал къекъош.

«И дуьтуш лийр ду-те вай?» байт, иллин мукъаме а йирзина, нохчийн исбаьхьаллин литературин классикин могIаре дIахIоьттина. ХIокху тIехь гIайгIане, боккхачу дагахьбалламе синхаамашца цхьаьнайогIу дуьненахь дахаран исбаьхьалла. Цуьнан дешнаш хезначуьнга самойойту хIора биъмогIанна тIаьхьадалочу йухааларша. Стиглара бовш болу сирла седа а, иллешкахь исбаьхьа хестош болу сай охьабожар а, гуьйренан дерзашлахь мохк буьтуш дIайоьлху гIаргIулеш, цара буьту даймохк санна, дита дезаш долу дашо дуьне а – и суьрташ дагна дазло, цара гIайгIане, сингаттаме ойланаш туьйсу вайн коьрте.

Амма оцу байтехь шена тIе кIорггера тидам берзош, дахаран сийлахьчу маьIнех кхетош могIанаш а ду:

Сан некъаш, галморзахдуьйлуш,
Кхачазчу геналлехь дай,
Дахаран йистйоцу некъаш
Ца девзаш лийр ду-те вай?
Ца кхачош лийр ду-те вай?

Оцу дешнаша адаман дахаран некъаш, цо ша лоьхуш, тІаккха уьш девзаш, царна тІехь беркате къахьоьгуш хила дезар тІечІагІдо, уьш дерриге довза, царна массарна тІекхача ницкъ цхьана а адаман кхаьчна цахиларна къера а хуьлуш. Амма авторо кхин цхьаъ а ду тІечІагІдеш: вай дерриге, вешан хан кхаьч-кхаьчнарг хьалха а воьдуш, дІагІур ду хІокху дуьнен тІера, амма лийр бац безам, и дІабаьлча, дахар а соцу дела, бІаьсте – бІаьсте а йац безам боцчохь, вахаран маьІна а дац цуьнан марзонца цхьаьна къахьо а цалайначун:

Зазашлахь схьакхечи бІаьсте:
Аренаш сеналлехь йайн.
Иллица ас безам хастий…

Хатуев Іабдулхьамидан дуьххьарлерчу байташлахь йу **«Эзар шо сол хьалха…»** бохучу дешнашца дІайолалуш йолу цхьаъ. Итт бІе шо хьалха а, гІиллакхе, хаза йоІ шена гича, цхьана кІанта оцу йоІе: **«Хьомениг, хьо йоцуш мегар вац со»**, – аьлла, боху.

Ткъа цул тІаьхьа эзар шо дІадаьлча, иштта хаза а, оьзда а йоІ шена гича, Хатуевн лирикин турпалхочо а изза дош аьлла: **«Хьомениг, хьо йоцуш мегар вац со»**.

Оцу байтан тІаьххьарлера могІанаш вай лаккхаь дийцинчу безаман маьІнах кхетош ду, безаман уьйраш

адамийн синхаамашлахь уггаре сийлахь а, сирла а хилар тIечIагIдеш.

Теша со, сайл тIаьхьа
Эзар шо даьлча,
Хазаллех дог Iабош,
БIаьсте а йаьлча,
ЙоI кIанта хьостур йу,
Изза дош аьлла:
«– Хьомениг, хьо йоцуш мегар вац», – аьлла.

Шен Даймехкан-Нохчийчоьнан васт кхуллуш, боккха лазам а, гIайгIа а йузу Хатуев Iабдулхьамида цуьнца. И ларамаза а дац. Нохчийчоьнан историн агIонаш дукхахйерш бохамех, халачу зиэрех йуьззина йу, цкъа а гиний-теша нохчийн халкъана маьрша, ирсе, паргIате зама аьлла хоьтуьйтуш. Поэтан къоначу заманахьлера байташкахь гуш ду шен халкъан дIадаханчунна тIе иза сих-сиха воьрзуш хилла хилар. Амма ма-дарра, ма-хиллара и дийца, ала йиш йацара хIетахь, цундела халкъан декъаза хилла кхоллам дешнийн маьIнехула, къайлахчу кепара буьйцура Хатуевс **«Сан Нохчийчоь – ирсе туьйра, маьрша тIемаш хеца шуьйра»**, **«ирсе деха маьрша къам», «мал ма ло, дIахьажал, стигал ца къекъа»**, иштта долчу кхечу аларшца а. Халкъ махках даккхаран, цо кхойтта шарахь шен даймахке сатийсаран мукъамаш хеза, масала, поэто 1973-гIа шарахь йазйинчу **«Буса барзах угIуш»** стихотворенехь. **«Кораш, неIарш йетташ, массарах кадетташ… буса барзах угIуш, бетташ шийла мохь… тIулгех корта бетташ, дитташ лаьттах детташ»** карзахбаьллачу мохо, ахь хIун лоьху, хIун боху аьлла, шега хаьттича, иштта жоп ло:

– **«Со Даймахках баьлла!»** Кхузахь механ вастехь гойтург нохчийн халкъ ду, бертаза, нуьцкъаша хийрачу махка дІадигина, дала орца доцуш, тІетовжа агІо боцуш, йаьссачу аренашкахула дІасакхоьссина долу. Цо лоьхург а шен Даймохк-Нохчийчоь йу.

Хатуев Іабдулхьамидан а, цуьнан нийсархойн а къоналлин хан, вай дІа ойла йича, нохчийн исторехь уггар а маьрша, токхе, ирсе йеана зама йу. ХІетахь а бара вайн къомана бехкамаш, дуьхьалонаш. Амма 20-чу бІешеран 70-80-гІачу шерашкахь хІинццалц схьа цкъа а ца хиллачу кепара кхиа йолайелира вайн республика, къоман иэс; кхетам самабаларан билгало йара хІетахь нохчийн интеллигенци цхьа цІеххьашха кхиайолайалар. ХІетахь бевлира вайна йукъара йерриге СССР-хь, дуьненахь а бевзаш политикаш, Іилманчаш, цхьажимма бен дацахь а, дешан паргІато а хаалора оцу шерашкахь, аьлла Хатуев Іабдулхьамида шен цхьана байтехь: **«Мал ма ло, дІахьажал, стигал ца къекъа»**. ХІетталц схьа вайн халкъана стигал даим а кхоьлина, ткъес деттарца чехош, йаьхкиний хуучу стеган алар ду и. **«Вайнехан стаг»** аьлла йу цу байтан цІе. Махках дІакъастийначул тІаьхьа а вовшийн доладеш, воьжнарг куьг кховдорца гІаттош, цхьана а къоман стагана хьалха шен йохьах ца вухуш, эххар а шен дайн лаьтта тІе вирзина нохчи ву цуьнан турпалхо.

Амма поэтна шена а доьгІна хиллера шен халкъана тІебогІу рогІера бохам ган а, и лан а. 90-гІачу шерийн йуьххьехь дуьйна хІинц-хІинццалц нохчийн халкъана тІе мел хІоьттина харцо, ницкъбар хІокхул хьалха лайначел кІезиг дацара. Халла когадахана, чу садан доладелла къам, цІинйала йоьлла йарташ, гІаланаш этира. Царал а бохамениг кхин дара – халкъан уггар а доккха доьналла – йахь йолу кІентий охьура тІеман чкъурго.

ТІамо къинхетам ца бо жимачух а, воккхачух, зударех, берех:

ЦІера йуккъехь бер ду доьлхуш,
Нур дІаоьций, бІаьрса дов,
Ирча мел дерг даго хьоьхуш,
Йеллало ца йоьрзу чов.
Цунна гонах латта лелха –
Дала жиманиг лардеш ду.
Аталуш йу тІулган аьлха,
Ирсах бисна дамар-цу…

ХІинца Хатуев Іабдулхьамидан кхолларалхь Даймохк – догуш долу цІа-хІусам йу, дуьнене ла ца баллал ницкъбеш, бІарздина адамаш а, тІеман къизалло дайхнанойх даьхна буобераш а, кІентий хІаллакьхилла, балано Іаржбина наной а. ТІамо **«сийлахь мел дерг сийсаздоккху»**, вовшашца эвхьазбоху кегийнаш а, баккхийнаш а, декъалхилларг дакъазвоккху, ийман-ислам а дицдо. **«Гуьйренан дерзаш»** байтехь иштта боху авторо:

Йуха а хьегІаш ду гуьйренан дерзаш,
Йуха а Іийжаш йу даг тІера чов,
Йуха а хедаш ду дахаран мерзаш,
Йуха а Іаьржа малх бІаьргаш чохь бов.
Йуха а догІуш ду тембоцуш догІа,
Йуха а дІатийна кхоьлина нах,
Йуха а йочанаш йахлур йу, боху,
Йуха а хьулбина адамех малх.

ХІокху могІанашкахь хьалхара дешнаш **«йуха а»** ду. БІеннаш шерашкахь иштта и эрчонаш тІехІуьттуш схьадогІучу нохчийн къомана хІара тайпаниг дуьххьара тІедеъна цахилар тІечІагІдо цо. Шайн кхоллам, хиндерг

Делан караделла, цуьнан къинхетамах тешна, дог къевллина садетта нохчаша, шайн ирсан доь дайина, лаьмнех кхерстачу цІергахь. Нохчийчоьнан сирла цІе бех ца йайта, дІа ца йайъийта, леш бу цуьнан кІентий цхьа нигат а дагахь:

Къарйина хІоттор йац гуора,
Кур оллабойтур бац хьоь.
Йиш йац хьан дашо малх кхуола,
Бусалба сан Нохчийчоь!

Хатуевн турпалхо даггара тешна ву хІокху рогІерчу зиэрех а халкъ шен йуьхь ца йойуш чекхдериг хиларх, цуьнца цхьаьна вайн дегнаш чу а изза тешам буссу.

Ненан васт ду Хатуев Іабдулхьамидан поэзехь коьртачех меттиг дІалоцуш. **«Ненан дог», «Ненан аз», «Ненан куьг», «Ненан йуьхь», «Нене»,** иштта кхечу байташкахь а нохчийн ненан дуьззина сурт хІоттийна авторо – собаре, йахь йолуш, догдика, массо а наной санна, къинхетаме йолчу нохчичун нанна хьакъдолуш лераме, довха, аьхна дешнаш карадо цунна. Хийла дагахьбалламаш буьту вай, вешан къоналлех Іехалой, шен-шен дезаршкахьа довлий, ваьш хала кхиийначийн догъэца ца ларош. Ненан уьйрах, марзонах хаьдча бен ца хаьа, дукхахьолахь, берана цуьнан сийлаллин мах.

Хатуев Іабдулхьамидан поэзи нохчийн литературехь шен меттиг йолуш, нохчийн тоьллачу йаздархойн кхолларалийн ламастийн цхьа зІе йу, цІеначу нохчийн маттахь йазйина а йолуш. Мацца а цкъа хІораннах а диса дезаш долчу хІокху дуьненахь хІораммо а шел тІаьхьа шен-шен дика гІуллакхаш дитарехь го поэтна вайн доцачу дахаран маьІна. Дан а ду иштта. Нагахь вай ваьш даьхначу лаьтта тІехь диканийн масалш дитахь,

декъалхир ду вай Бакъдуьненахь. Амма гечдийр дац латта эрна хьешначарна, хьешан гІиллакх дицделлачарна, ненан мотт бицбеллачарна, лаьттан цІарах биьна дуй къарбиначарна, доттагІех хербеллачарна, безаман сий цадиначарна.

Дахаран йистйоцу некъаш теллина а, девзина а ваьлла стаг хилла а вац, йа хІокхул а тІаьхьа хир а вац хІокху лаьттахь. И некъаш тайп-тайпана ду: осала а, сийлахь а; хала а, атта а; нийса а, гома а – адамо ша хоржу-кх ша муьлхачу новкъа гІур ву; бер, ша жима долуш дуьйна, баккхийчийн дар-леларе, дуьйцучу къамелашка ладоьгІуш кхуьу. Хьанал, беркате некъ харжарехь къоначарна дика хьехамаш бу Хатуев Іабдулхьамидан поэзи. Иза ша а ма кхиъна шел хьалхарчу дешан говзанчийн кхолларалли тІехь. Цаьргара схьаэцна цо ненан меттан хазалла, мукъамалла, тІаккха шен рогІехь кхоьллина цо тахана нохчийн литература йешархоша даггара къобалъеш тІеэцна шен байташ. Халонаша, иэшамаша йух-йуха а огуш, йагош схьайогІу Нохчийчоь эшна, къарйелла, йайна дІайериг цахиларх тешам кхуллу цуьнан могІанаша:

Лайначийн, дайначийн
Лакхенаш йохуш,
Лазамийн уьйриг сан
Тем боцуш керча.
БІешерийн чевнашна
Барташ а дохуш,
Йоврйоцу цІе йогу
Нохчичун кхерчахь!

Бурчаев Хьалим,
Нохчийн Республикин Халкъан йаздархо

Хатуев Іаьрбин Іабдулхьамид
(йаздархо, критик, журналист, мотт таллархо, суртдиллархо)

Со дІаваьлча, йурт ма йелхайелаш,
Сан сий айъа чурт ма хІоттаде,
Со везначо дог шайн делхаделаш,
Цавезначо дог шайн Іабаде.

Хатуев Іабдулхьамид вина 1952-чу шеран 1-чу сентябрехь Киргизехь.

Шен 17 шо а кхачале 1969-чу шарахь Нохч-ГІалгІайн пачхьалкхан хьехархойн институте деша воьду иза.

Доьшуш волуш, журналистан болх бо цо.

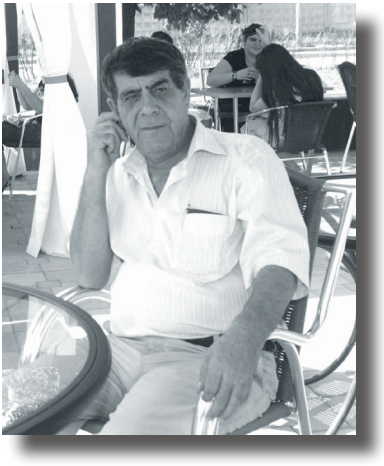
1974-чу шарахь дешна ваьлча, шен йуьрта, Мескер-Эвларчу йуккъерачу школе хьажаво Іабдулхьамид. Кхузахь кхаа шарахь болх бо цо.

Цуьнан хьалхара произведенеш зорбане йевлира Шелан кІоштан а, республикин а газеташкахь, «Орга» журналехь, йукъарчу гуларшкахь.

1976-1985-чу шерашкахь Шелан кІоштан «Коммунизман байракх» газетехь редакцин отделан заведуйущин болх бо Хатуевс. Цхьаболу шен белхаш Хьамид Гуно бохучу псевдонимца арахоьцура.

1979-1980-чу шерашкахь Советски Армин могІаршкахь гІуллакх кхочушдо.

1985-1991-чу шерашкахь – «Грозненский рабочий» республикин газетан шен корреспондент ву иза.

2006-2009-чу шерашкахь Соьлжа-ГІалахь ГУП «Книжни издательствон» коьрта редакторан болх бо Іабдулхьамида.

2009-2010-чу шерашкахь ГУ «Центр духовно-нравственного воспитания и развития» организацехь куьйгалхочун болх бо.

1981-чу шарахь дуьйна СССР-ан Журналистийн союзан декъашхо хилла иза.

1997-чу шарахь дуьйна Нохчийн Республикин Йаздархойн союзан декъашхо хилла.

1990-чу шарахь арайала кечйина йолу книгаш тІамо йукъахйитира. ТІеман шерашкахь дуккха а байташ йазйо Іабдулхьамида.

Іабдухьамидан дуьххьарлерчу стихийн гулар – «Бусулба сан Нохчийчоь» зорбане йелира 2007-чу шарахь.

Иштта 2008-чу шарахь арайелира оьрсийн маттахь «Я веду себя на расстрел» цІе йолу гулар.

2007-чу шарахь вайн Правительствос лаккхара мах хадийра цо бинчу белхан, «Халкъан яздархо» аьлла, цІе йелира цунна.

2011-чу шарахь бакъдуьнене воьрзу Іабдулхьамид.

Йаздархо дІаваьллачул тІаьхьа "Аьрзунан илли" цІе йолу кхин цхьа книга а арайелира.

Хьо йахош верг АллахІ ву

(Уциев Абуца цхьаьна йазйина)

Делан некъахь ахь хьайн маьрша болар до,
Хьуна тІехула стигал кхоло ницкъ ца го.
Малх, Бутт белла, бах, хьеста хьан хІор а де,
Синош дахчош, сирла йогу кхерчахь цІе.
КІайн асан тІехь цІен сиз хьаькхна,
баьццар байракх,
Дуьне дохарх, дІа ца хоьцуш, лаьтта гІайракх –
И хьан лаьмнийн дагах йаьлла алу йу.
И мел йогу, Нохчийчоь, хьо йехар йу!
Къонахийн ду хьан пхенашкахь кхехка цІий,
Шен лакхаллин барам боцуш – деза сий.
Йахь, йуьхь уоза дина терза хир дарий?!
Адамашна адмаллин бохь хьох карий!
КІайн асан тІехь цІен сиз хьаькхна,
баьццар байракх,
Дуьне дохарх, дІа ца хоьцуш, лаьтта гІайракх –
И хьан лаьмнийн дагах йаьлла алу йу.
И мел йогу, Нохчийчоь, хьо йехар йу!
Кху Дуьненал беза бу хьан дешан мах,
ХІусамашкахь цкъа ца хаьдда хьеший-нах…
Дайн гІиллакх ду, кхане дебош, кхиъна гІирс,
Дала делла, хьо йахийта лаьттан ирс!
КІайн асан тІехь цІен сиз хьаькхна,
баьццар байракх,
Дуьне дохарх, дІа ца хоьцуш, лаьтта гІайракх –
И хьан лаьмнийн дагах йаьлла алу йу!
Тхан Нохчийчоь, хьо йахош верг АллахІ ву!

Хьомсаршка

Ца кхета тарло шу,
Хаам ас бича,
Байракхах ийалац
Догу сайн са.
Къоламо далхочун
Ойла йеш хилча,
Сийна цIе йер йара
Кехатах сан.

БIаьргашна хьалха ду
Хьомсара васташ,
Даима даг чохь йу
ХIораннан цIе.
ГIенах а ца дицло
Шун дезарш, хьашташ
Йа декхар дазделла
Сайн белшаш тIе.

Ас маца лехнера
ДегIана аьтто,
Йа мичахь хиржина
Йуучун чам?
Со эххар дIаэццалц
Iаьржачу лаьтто,
Вехар ву, шун дуьхьа
Бицбина там.

Ас шуна ойланехь
Йоьттинчу гIаланех,
Херцарш бен,

Дисина хІумма а дац.
Делахь а, шен хенахь
Чекхваьлларг баланех
ГІайгІане кхин цкъа а
Сатталур вац!

Нана ца хилча

Лаьттан бІаьра хьоьжуш,
Дог ца догІуш вела,
Цо ма бала Іуьйшу,
И ма цхьалха лела.

И ма чІогІа вулу
Цхьаъ-м гонаха леха...
Цхьа а дош ца олу,
БІаьргаш белхош нехан.

Белар ницкъ хьо ирсе ван,
И ницкъ Дала беллехьара,
Бохур дарий: «Нана йала!».
И хьан йаха йиснехьара.

Адамаш, сацабе тIом

Ма доха, сатоха,
ЛадогIа, нах!
Мел беза буьйцуш бу
Адаман мах.
Ткъа тахна Нохчийчохь –
Чемхалган меха –
Ма къа ду сел къиза
Бойьучу нехан.
Бехк боцчу нехан цIийх
Iанийнехь тIадам,
Хьох цкъа а хир ма дац
Лаьтта тIехь адам.
Акхаро хуьлу хьох,
Чам кхетча синойх...
Дала хьо вуохор ву
Хьайн цIарах-цIийнах.
Бахийта, белийта
Кхоьллина нах.
Ма гIерта дIабайъа
Хьо церан малх!
Дуьненан адамаш,
Довлийша орцах!
Даккхийша нохчийн къам
Кху цIеран дорцах!

21 октябрь, 2001 шо

* * *

Іодика йойла, маьлхан довха дуьне,
Зазаш лесташ, ломахь дисина!
Воьрзур ву со цкъа мацца хьан шуьне,
Ирсе санна, хьоь сатийсина.

Іодика йойла, со ца везна бІаьргаш,
Дуьне ма-дду шайн ирс лехалаш.
Со дІавига гена, деха некъаш,
Йуха цадерзор даге дехалаш.

Іодика йойла, нана, Іодика йойла.
СабІарзделла, пана вер ву со.
Хьо ца хилча, сан йеш гІийла ойла,
Йа ца хилча, кхойкхуш цІа Даймохк.

Ма ирс ду сан, шуьшиъ сайца долуш,
Цкъа а йийр йац шуна йамартло.
Ас дуй биъна, винчу йуьртах волуш,
ЦІехьа верза, витахь Іожалло.

ЦІехьа верза, хІуъа хилла латтарх,
Стигал йоьлхуш, латта лелхарах.
Ас сайн синтем битна винчу махкахь,
Сан ирс дисна ненан бІаьргашкахь.

Беречуьнга

ХІай, бере, ахь ловзош, шед йетта динна,
Хьажахьа, кешнаш ду гІайгІане Іоххуш.
Хьо санна, цхьа кІентий набарха тийна,
Дукха бу кху йуьртахь, ца гІовтта Іоххуш.

Ахь санна, шайн хенахь ловзийна дин а,
Лелла уьш маьлха кІел, самалхадаьлла.
Лелла уьш, Іожаллех хербелла жимма,
Дуьне а хеталуш шайн доладаьлла.

Цхьаволчо, сихвелла, йоІе хир аьлла:
"Хьомениг, хьежалахь со кхана варе".
Ткъа тахна, и воцуш, малх лепа баьлла,
И воцуш, техкаш йу йистйоцу аре.

Ах мелла кад буьтуш, дІавахна цхьаъ ша,
Ткъа кхечун – дисина аланза илли…
Вай массо хир ма ву цкъа кешнийн хьаша,
Ойла йе, хьайн дезар йуьстах а диллий.

Кхоьллинче геч доьхуш, динара воссий,
ТІаьххьара хьайн декхар царна дІало.
Цул тІаьхьа, аьрхалла хьайн даг чу йоссий,
Йезначе кхаъ баккха маьрша дІагІо.

Къоман дай

Дахалаш, дахалаш,
Адамаш, дахалаш
Аша дегнаш
ПаргІат шайн.
Алалаш, алалаш,
Мохь тоххий, алалаш,
Дац шуна вай цхьаннан а лай!
Къонахий гІевттина
Болатан дегнашца
Кхин сийсаз ца дайта вай.
Ламанийн дилханах,
Нохчочун тайпанах
Бу, шуна, вайн къоман дай.
Хазлуш йу гІаланаш,
Лахлуш бу баланаш,
Денлуш бу вайн хьоме мохк.
Къонахий мел беха,
Церан цІе мел йеха,
Вайн махкахь
ХІуттур йац дохк.
Дуьненан мехкашкахь
Нохчийн цІе айина,
Вай хьоьгуш деана де
Малхбалехь, Малхбузехь,
Дуьненан маьждигехь
Кхайкхош йу къонахчун цІе.
Айалаш, айалаш,
Мехкан сий айалаш,
Дог-ойла мал ца йеш шайн!
Шу санна, къонахий

Вайн махкахь мел беха,
Хир дац-кха вай цхьаннан а лай!
Къонахий гIевттина,
Болатан дегнашца
Кхин хIаллак ца дайта вай.
Ламанийн дилханах,
Нохчочун тайпанах
Бу шуна вайн къоман дай!

Вевзар ву хьо

Наха осал
Стаг ву олуш,
Къора волуш,
БIаьрзе волуш,
Лелар ву хьо,
Йайна йахь,
Хьо хьайн зудчун
КарагIахь!

Дикнехь-вонехь
Хьалха вохуш,
Къонах ву и,
Наха бохуш,
Вевзар ву хьо
Дуьненахь,
Хьо хьайн зудчо
Хеставахь!

Даймохк

Даймохк,
Дуй-те бераш хьан сил хьоме,
Тхуна хьо санна?
Даймохк,
Хьох ца довла,
Лайна бала
Хууш ву Дела.
ХІор а хьан чевнна
Дегнаш дилхина.
Хало лайна,
Амма гуора тхо ца хІиттина.
Дахар,
Хьо бу тхан синкъерам,
Даг чохь дека илли хьан!
Дахар,
ТІехІоттарх мел кхерам,
Іалашдо вай Дала.
Ирсах тешарца,
ЦІенчу безамца
Дуьненах ца дуьллу дог,
Хьо тхайна эшарна.
Дахар,
Бу тхан Далла хастам, тхо зуьйш,
Цо белла бала.
Декъалдеш,
Тхо дина къаста,
Вуонах цІандеш дегнаш.
Деза вай къийса,
Дикане сатийса,
Далла тІе боьду некъ
Чекхбоккхуш нийса.

Хьоме сурт

Дагна хьоме, хаза сурт:
Тайна леста мохехь талл.
Дика даздан гулло йурт,
Доггах баккха халхар-бал.

Хьо ма сеца сонехь, кІант,
ЦІийлой, сох ма хета эхь.
Цхьа а дац хьан куьцехь ант,
Нохчийн чоа товш ду тІехь.

Йаххьаш йелош, маьлхан нур,
Хаза ойла, сирла де.
Вовшийн дезаш, цхьаьна мур
Боккхур бу вай самукъне.

Керла адмаш, керла хан,
Керла кхоллам тусуш шайн.
Дицло туьйра, дицло гІан,
Гича гІиллакх кІентийн вайн.

Оьзда кІентий, мехкарий
Товш бу, вовшийн ларам беш,
Шайн хьуьнаршца мехкан сий,
Лаккха ойъий, Іалашдеш.

Хьоме лаьмнаш лекхало,
Къона дегнаш декхало.
Суйнаш кхарстош бІаьргаш чохь,
ТІома довлий, богІа бохь!

Вайн мотт

Лаьмнашкахь малх кхетча,
Дуьйлало хиш,
БІаьстено къагадо
Со вина латта.
Эзарнийн озаца
Ас лоькху йиш
Сайн ненан маттахь.

Декъала хуьлда хьо,
Дай баьхна кІошт!
Ирс долуш веха со
Токхечу хьаьттахь.
Йеза йоІ декъалйан,
Лоьху ас дош
Сайн ненан маттахь

«ГІелбелла ненан мотт,
Ца оьшу кхин», –
Аьлла, шайн нийсархо
Курвала хІоттахь,
Алийша цуьнга:
«Ларде хьайн сий!»
Шайн ненан маттахь

Вай, Далла хастам беш,
ДоІанаш до.
Со хІинца дахаран
МаьІнах а кхетта:
Стаг волчо, дозал деш,

Сий-пусар до
Шен ненан меттан.

Йашайай, дIайаккха
Херонан йис,
Дакъаза долу халкъ,
Хийра мотт харжахь.
Карор ду массарна
Бакъдолу ирс
Шайн ненан маттахь.

Кхин эзар шо даьлча а…

Эзар шо сол хьалха дуьнен чу ваьлла,
ГІиллакхе йоІ гича, са малхадаьлла,
Бохийца, кІанта, и йезалуш, аьлла –
«Хьоменига, хьо йоцуш мегар вац!» – аьлла.

Цул тІаьхьа мел дукха хан-зама йаьлла,
Йезаро къежвина, и кІант дІаваьлла.
Ас, ахь а, йоІ гича, изза дош аьлла –
«Хьоменига, хьо йоцуш мегар вац!» – аьлла.

Теша со, сайл тІаьхьа эзар шо даьлча,
Хазаллех дог Іабош, шен бІаьсте йаьлча,
ЙоІ кІанта хьостур йу, изза дош аьлла:
«Хьоменига, хьо йоцуш мегар вац!» – аьлла.

Мотт хьайна хаахь...

– Дахка бу
ДІо Іуьргахь
Кхойкхуш, –
Эли кІанта,
ГІалат доккхуш.
Кхойкхуш дахка
Хуьлуш бац,
Иштта алар
Нийса дац.
ЛадогІал аш:
Дахка цІийза,
Седа сега,
ДІаьндарг хьийза,
АйгІар терса,
ДогІа серса.
Мангал тусу,
Ткъа йетт узу.
Нийса алар
Декхар ду,
ТІаккха массо
Кхетар ву.
Дешан маьІнин
Тидамбе,
Дош ма Іийша,
Кег ма де!
Дарц ду тийжаш,
Чов йу Іийжаш,
Борз йу угІуш,
Гур бу бугІуш.
Котам йека,

Нур-бос лега.
Деши къега,
ГІа-буц йега.
Эшар локху,
Илли олу.
НІаьна кхойкху,
Набарх волу.
Чов йу хьегІаш,
Ткъа сай гІергІаш.
Кийрахь даго
Дикниг хьоьху,
Ша мацделча,
Бежан Іоьху.
Чан йижийта,
Хьорсу хи.
Шовда доьдуш,
Серса и.
Малх схьакхета,
ЖІаьла лета.
Стигал къекъа,
Ткъа бер тиэкъа.
Вуьшта аьлча,
ЧІеІа и.
ТІаргІа хьешахь,
ЛоьІу и.
Бод, мустбелча,
Шорлой, севса,
Наб марзйелча,
Корта тхьевса.
Ахьар лоцу,
Йуьхь-чоьш морцу.
Цициг теба,

Ткъа нур лепа.
Буса арахь
ЧагIалкх йоьлху.
Хаддаза Iенахь,
ДогIа доьлху.
Москал йолахь
Мотт шен лебан,
Цунах олу:
Иза чIеба.
Вехар ву хьо,
Лоруш, сийца,
Мотт хьайн хаахь,
Хаза бийца!

ДоттагІчуьнга

Йоьхна ойла серлайолу,
Деган мерзаш лиэкха довлу,
Бицло йуьхьарлаьцна некъ,
Дика адам дуьхьалкхетча,
Цуьнан дагах дог хьайн кхетча,
Саца лаьа хан, ца йолуш чекх.
НеІ комаьрша дІайиллина,
Кхачех дуьзна шун диллина,
Хьаша эца кийча хила хьо.
Кхочур ву цхьаъ, делахь рицкъа,
МеттахІоттор бу цо ницкъ а.
Далла хьалха сийлахь вийр ву цо.
ГІиллакх вайна делла Дала,
Оьшучарна орцахвала.
ГІиллакх лоруш, баьхна оьзда нах.
Дийнахь-буса кхайкхарх милла,
Орцахвала кийча хила.
Айхьа хадош, хьайн доьналлин мах.
Нохчийн кІант, сан ваша хилла,
Аьтто боьхна висча, тилла,
Серлабоккхуш дорцехь боьхна некъ.
Дика адам дуьхьалкхетча,
Дикчу дагах дог вайн кхетча,
Лаьа саца хан, ца йолуш чекх.
Орцахвала хьо массарна,
ЦІенчу доггах, доцуш цІарна,
Айхьа диннарг кхана карор ду.
Барам ойъуш, вай а хьур ду,
ЦІа ца дахка, вай а гІур ду,
Оьзда гІиллакх даха дуьсур ду.

Ненах ойла

Набарна тевжича
Адам а, малх а,
Буьйсанан шелонехь
Висча со цхьалха,
Сан ненах йисна цIе,
Йайна го пешахь,
Кхин йогур йац аьлча,
Атта дац теша.
Сатийсам бох а беш,
Йагалахь алуо,
Хьан цIеро башабо
Кийрара бала.
Ненан цу серлонгахь
Со ирсе хета,
ГIенаха Iехалой,
Мерза наб кхета.
Седарчий лепадеш,
Йоьлура суьйре,
Ненаца хазлора
Бераллин туьйра.
«Сан зезаг, дахалахь
Хьо ирсе», – олий,
Нанас со хьостура,
Мара а къовлий.
Ткъес тоьхча, кхерийна
ЧIегIардиг санна,
Кхайкхира, идира,
Йилхира нанна.
Ас Деле арз дира,
Нахала йолуш:

«Сан нана дІайахна,
Соьга ца олуш».
Дависа хьан делаІ,
Шелйелла ойла!
Дог доьлхуш, хьо цхьана
Беро ма йойла.
КІеза ма угІийла,
Ненаца доцуш,
Ага ма дуьсийла,
Тахко стаг воцуш.
Буьйсанна шабаршца
Боху ас «нана»,
Іуьйранна и цІе го
Йазйина анахь.
Ма мерза дош ду и
Цхьалхачу дагна,
Сатийса гІора луш,
Хинволчу стагна.

Ненан марзо

Жималло, цецйоккхий,
ДІайуьгу со аьрха лела,
БІарлагІех Іехалой,
Дош доцчух
Со цкъацкъа йоьлу.
Къадоцу сан ойла
Йуткъйелча догІанах Іана,
Сан гІалат лачкъадой,
Къайлаха йоьлху хьо, нана.
Дарц къардеш, лаьмнашкахь
Йуха а йолуш йу бІаьсте,
Харц эшош, нана, сан
ГІелделла жима дог хьаста.
Соьгара хаза дош
Ца хезаш, хьо йехха хьелахь,
Нана, со хьо йолчу дІакхочур
Йуй хууш, Іелахь.
ТІаккха вай далхор ду,
Ца дезаш, хесто мел дезнарш,
Буса а, дийнахь а
Бехкбоцчу дегнашкахь лезнарш.
Доьзалша хьовзийча,
Хьан дахарх со хІинца кхета,
Йелха а, йела а хьо йолуш
Мел дола хета!
Ас даим дозалла дина
Хьомсарчу оьздачу ненах,
Со даим цуьнца йу,
Ца къаьсташ буса йа мерзачу гІенах.
Хьомениг, хаалахь, хьо суна

Дуьненал дукха ма йеза,
Йала а кийча йу тахана,
Хьо сайна хилийта реза.

Безам

Ша-шена йетташ,
Дагах кайетташ,
Бойначу букъана
Кура аркъалсетташ,
БІаьрса дайна,
Синтем байна,

Боху цо:
Сан безам байна,
Сан безам байна!
Экханах тарвелла,
Дуьненна дарвелла,
Хеназа къежвелла,
Баланна азвелла.

Боху цо:
Ца везавелла,
Ца везавелла,
Йезачу йоІана
Ца везавелла...

Хьо бен ца го

Баьсса бу вай лелла урам,
Безамо ца детта ов.
Сегаш бу боданехь чIурам,
Ойланехь хьан амат дов.

Кхин аса боьхур бац безам,
Сих ма ло, хьоь бохур дац.
Лоьхур бац байъина тешам,
Мел кхайкхарх, ладугIур дац.

Со хьуна йоьлхур йац цхьалха,
Набарха цIе йохур йац.
Доладеш, хьийзар йац хьалха,
Сагатлахь, дог оьцур дац.

ТIехйер йу, ца вевзаш санна,
ГIелвелла, хьо цхьалха гарх.
Тешар йац йогIучу ханна,
Ахь, хестош, со Iехайарх.

Сан дог со тилайан гIерта,
Цо соьга ца дугIу ла.
Хьийза и хьо волчу керта,
Мел дехарх, ца доьрзу цIа.

Беснеш тIе сан бIаьрхиш хьолху,
Хорам беш, деттало дог.
Хьо велош, со хIунда йоьлху?
Хьо воцург хIунда ца го?

Ши доттагІ

Хьо, хастош, вазварах,
Комаьрша тойнехь,
Хууш дац, накъост вуй
ДІахІотта девнехь.
Ма теша, хьайга мел
Къонах ву бахахь.
ДоттагІа караво,
Вуон-дика дагІахь.

БІаьрг белла йиш йоцуш,
Сийна даш детташ,
Букъ тІехьа хьо лоьцуш,
МостагІна йетташ,
И хиллехь, ма сихло,
ДоттагІа хийца,
Тешаме ша хилар
ЧІагІдинехь цІийца.

МостагІий эшийча,
Турпалхой баьржа,
Селхана личкъинарш
Коьллашкахь Іаьржа.
Мерза мотт Іамабой,
Уьш улле гІерта,
Йахь йоцу «доттагІий»
Ма бита керта.

ДоттагІий хилла, шу
СхьадогІу бертахь,
Шун тешам бахчийна

Йоврйоцчу цІергахь.
Дахалаш, нохчашна,
Масал а хилий,
Бахийта тІаьхьене
ДоттагІех илли.

Іожаллин цІергахь шу,
Хер ца луш, даьгна.
Гергарло, тІулг санна,
Харцоно аьгна.
Амма аш Нохчийчоь
Дуьненахь йазйи,
ТІаьхьарчу тІаьхьенна
Малхал а хазйи.

Баркалла хьуна

Чекхйели сел йоца бІаьсте,
Доьлхуш ду гуьйренан дерз.
ЧІир йоцуш, вай вовшахкъаьсти,
Хеди сан пондаран мерз.

Олхазарш дІатийна бен чохь,
Беснеш тІехь Іийдало хи.
Хьан дешнийн къахь йисна даг чохь,
Вай цхьаьна доьлур дац кхин.

Стиглара лахлуш ду леча,
Оллийна лазийна тІам.
ХІинца хьо хьоьстур йу кхечо,
Кхечо хьан туьдур ду гІан.

Доьлхур ду буьйсанна арцахь
Вай бІаьрзе дІатесна ирс.
Эрна ду вай довлар орцах,
И шелдеш йиллича йис.

Ас, хІетте, баркалла боху,
Ахь овкъарх латорна суй.
Даьгна дог йуха ца догу,
Вай къийларх гІаддайна буй.

Хир йу хьох тешаме гІортор,
Хаздина хьеннан а цІа,
Декъалбеш декъаза корта,
Цунна чу диллина са.

ТІаьхьара алар:
Хьох къастар мел хала хилла,
Ирс доцу безаман цІе.
Вита со тесначохь Іилла,
Ма гІерта кхин суна тІе.

ЦІуьхІар

Мацвелча, дарлуш,
Вуьзича, виэкхаш,
Ахь эрна леладо
Къонахчун мекхаш.

Тапча а хаьнтІе ахь
Оьллина эрна:
Хьо кхоьруш хетало
Вахьарна, верна.

Лекхачу гІентахь
Тоха ахь мухІар,
Тоьшал деш хьо хилар
Осала цІуьхІар!

Безаман терза

КІант:

Сан некъаш хедадеш,
Хьо сох ма къехка,
Ца веза суна хьо,
Ахь соь ма баха.
Бешара ІиндагІаш
Вайн дуьхьа техка.
Цхьаъ везаш ца хилча,
Хала ду ваха.

ЙоІ:
Сан лорах лела хьо,
Таллархо санна,
Со мукъа ца йуьтуш,
Цхьана а ханна.
Со йовр йац, хьуна,
Ахь са ма гатде.
Сан маьрша некъаш
Суна ма гатде.

КІант:
Лечано ловзабо
ТІам шера кхокха.
Лечанна кхокха шен
Йийсар бан лаьа.
Суна а йеза хьо
Сайн сил а дукха,
Кхечарна дІа ца луш,
Йеригге йаъал.

ЙоІ:
Ирчаниг, сонтаниг
Безамо хазво,
Мисканиг, гІийланиг
Эланал вазво.
Набаро гатвича,
Ца оьшу гІовла.
Сан бІаьргаш тоххара
Хьо виъна бевлла

Цхьаьна:
ВогІу со, безамо
Бузийна кийра,
Цундела массарел
Ирс долуш хета.
Іалашде даима
Безаман туьйра:
Вай вовшех ца кхетарх,
Дог дагах кхета.

Цхьаьна:
Ма леста безаман терза.
Вовшашца дуьне ду мерза,
Вай вовшех дозал дан деза!
Суна – хьо, хьуна – со веза!

Дог даго бен Іехор дац!

Зазина

Тийна Іа со, хьо дІайоьдуш,
Ала дезарг бехк хетта.
Даго, бІарзлой, тІаьхьауьдуш,
Хьан цІе йохуш, мохь бетта.

Синтем байна вайша леларх,
Орцахвала цхьа а вац:
Хьан нуьре бен кху дуьненахь
Суна гІоли йалур йац.

ТІаьхьар алар:
Доггах боцург безам бац,
Тешам боцург марзо йац,
Дог даго бен хьехор дац,
Дог даго бен Іехор дац!

КІорда ца до хьоьга хьежа:
Хьо сан синан тІемаш ду.
Хьо кхечунна хІунда къиэжа,
И хьо йоцуш мегар ву!

Хьо йистхилча, волу тІома
Со, ца кхеташ, лаьттах ког.
Хьо дІайоьдуш, хьоьца лома
Сихло панадаьлла дог.

Оьзда куц-кеп, тайна лелар,
Хьоьгахь ца товш хІумма а дац,

Цхьаьннен дац хьан санна йелар,
Йа, хьан санна, ийман дац!

Соьлжа-ГІала йаьсса лаьтта,
Кхоьлий сирла маьлхан де,
Хьо ца хилча, маршал хатта,
Дуьне хаздеш, самукъне.

Доьхкина сий

– Ас гІазот даьккхина
Хьацарца, цІийца, –
Хьо чІогІа Іемина
Харц къамел дийца.
Хьо муха вехар ву
Доьхкинчу синца,
Хьо оццул вилхинарг,
Ницкъ боцуш хийца?

Хьо хилла жен коьртехь,
ХІоьттина газа.
ХІун диси, хьо бахьнехь,
Адамаша ланза?
Хьо-м хІинца гена ву
Хиллачух кхета.
Садолу хІума, хьо
Адам ца хета.

Хьаша ларар

Маретана

Лулахь меттиг йу аьлла,
Сох безаман цІе йаьлла,
Йахча цига хьажа со,
Гира суна, хьаша, хьо!

Везавели, йоцуш чот.
Хазахийти оьзда мотт,
Дагна хьоме бІаьргийн нур,
Хелхаволий, ойъу кІур!

Хьо ма къехка, хьаша, сох,
Со ца къехкий, хьаша, хьох.
Ас хьо цхьалха вуьтур вац,
Тховса цхьанне дІалур вац.

Дашехь гал ца волу хьо,
Хаза хелха волу хьо,
Ойла гІаттош, тухий мохь,
Туьйране ахь бугІу бохь!

Хьаша доккха беркат ду,
Хьаша ларар – декхар ду.
Диц ма делаш, мехкарий,
Хьаша ду вайн мехкан сий.

Хьаша дукха хьехийна,
Хьешо дог сан Іехийна,
ЦІа ца кхачахь тховса со,
Ала нене: йигна цо.

Мадина

ДІогара хаза йац иза,
Дац цуьнан исбаьхьа куц.
КІентий, шу гонах ма хьийза,
Ма хьеша маргІала буц.

Дуьне леста
Долало,
КІентийн дегнаш
Тохало,
Лаьтта бІаьргаш
Хьовсийна,
ЙогІуш яйча
Мадина.

Ца хьежахь гонаха акха,
Ца беттахь машен чу бІаьрг,
Ца йеза кІенташна тІаккха,
Йа пусар ца до цхьа хьаьрк

Шу йало-йига ца лелахь,
Ца ларахь вайнехан эхь,
Тхо долчу, кІентий, ма лела
Дас эцна машенаш тІехь.

ЙогІур йу исбаьхьа Іуьйре,
Декъалйеш хьийзар бу нах.
Бакъдина даг чуьра туьйра,
Кхетар бу Мадинин малх.

Хала ду дика кІант харжа,
И, зуьйш, ца баькхича мур.
Де хийцарх бодано Іаьржа,
Ца къарло безаман нур.

Даге

Дог, хьо ма хилахьа
Даима догуш,
Дитахьа Iийжадар,
СадаIар дайна.
Со хIаллак ма вехьа,
ТIулг санна, огуш,
Мел дукха баланаш
Вайшимма лайна.

Ас хьоьга-м ца боху,
Безам дIакхосса,
Ца боху, хьайн серло
Боданах хийца,
ЦIаналла оьшу хьан
Даим цхьабосса,
Iамахьа соьга хьайн
Къайленаш йийца.

Цхьанне урх ма лолахь
Харцонца доза,
Бакъонца некъ биэлахь,
Детталуш мел ду.
Суна а сов дезна
Нахаца вазар,
Диканна хьо гIаттахь,
Мелла йал мел бу.

Делахь, ма хилалахь
Даима догуш,

Кхоьру со гІоpорна,
Йовхо кхачийна,
Жимделла дисарна,
Балано огуш,
Йа цхьаммо хьийзорна,
Ницкъбеш, сацийна.

Белхалаш, бІаьргаш!

Ас дешча гІорийна терахь,
Сингаттам тІегІерта жерахь.
Го суна нах бойъу хьераш,
Шелделла, мацделла бераш,

Балано Іовжийна наной,
ГІайгІано хьовзийна къаной.
Го суна чекххьаьжча дахкарх,
ГІийла нах баьхна шайн махках.

Узамаш, ІиндагІаш хилла,
Паналлехь синкъерам тилла.
Го суна цІа доцу мархаш,
Къахета стаг воцу бІаьрхиш,

Адамех дисина суьрташ,
ЦІе йоцу, каш доцу чарташ–
Бен боьхна хьозарчий санна,
Лаьтта тІехь ца оьшуш цхьанне!

Сан лерехь бекаш бу узам,
Туьйш боцу эзарнийн лазам.
БІаьргаш, шу белхалаш, белха,
Дуьне, хьо дохалахь маьлхан!

Моьттура...

Моьттура, ши зезаг
Къасталур дац,
Ца къаста бина шад
Басталур бац,
Безаман гІаланаш
Йагалур йац,
Ца догІу баркалла
Алалур дац.

Моьттура, маьлхан де
Кхолалур дац,
Къастаран догІанаш
Дуьйлалур дац.
Моьттура, кхечунна
Дог лозур дац.
Моьттура, кхечо сайн
Дог дузор дац.

Моьттура, сел къайлах
Тешийнарг шех
Дуьйцур дац массаьрга,
Даьккхина кех.
Моьттура, хьо гича,
Со къехкар йац,
Маршалла ца хоттуш,
Дог Іалур дац.

Моьттура, кийрахь ша
Лелалур бац,
Кхечунна догцІена

Йелалур йац.
Моьттура, хьо воцуш,
Йахалур йац,
Йаздинчух дуьнен тIехь
Валалур вац.

Моьттура, массарна
Хьоьжуш бу малх.
Моьттура, нийсонца
Бехаш бу нах.
Моьттура, къонах ву,
Дош лардан хьайн...
Цамоьттург кховдадеш
Дуьне ду вайн.

Зезагийн йоІ

Хьан куьйга хи тухуш, кхиъна,
Зезагаш хазлуш ду луьста.
Хьо гина, дог Іабо лиъна,
Лаьтта со ІиндагІехь йуьстах.

Лесталаш, зезагаш, леста,
Воллу шу куьг хьоькхуш, хьеста,
Дог дузош хьожанах чоме:
Суна а ма ду шу хьоме.

Кхуьу хьо зезагах тера,
Сатийсам къагабеш сирла.
БІаьрг хьуна ца боккхуш тІиэра,
Лела со, хьан ІиндагІ хилла.

Дуьненахь хьо цхьаъ йу бохуш,
Зезагаш хьоьсту ас луьста.
Хьо йолуш, ирсе со лоруш,
Бехк лоьцу безамна йуьстах.

Со хийла хьан корехь хьело,
Ойлане хьо хилча, бІарзлуш,
Хьо йелаелча, со воьлу,
Вистхилар дашал а дазлуш..

ДІайаздо кхетамо хабарш,
Ахь-хьайга деш долу шабарш.
Ца оьшу нехан кІант хьехо:
Со хилча тилаван, Іехо.

Хьайн хаза зезагаш марахь,
ЙогІу хьо, самукъадолий,
КІордадой ІиндагІехь, арахь,
Йезарна со дуьхьалволу.

ТІаьхьара алар:
Хьо марша йогІийла,
Сан дашо Іуьйре,
Хьо марша догІийла,
Безаман туьйра.
Хьо марша йогІийла,
Де-дийне хазлуш,
Хьо марша йогІийла,
Гергарло марзлуш.

Къастар

Кхолламаш боькъучохь
Сан кхаж ца баьлла,
Бехк баккха хьоьгара,
ГІалат ца даьлла.
Хьан амат хьоьсту ас,
Куьйга дог лоций,
Хаьа, хьо йеза сайн
Кхин бакъо йоций.
Сан кура ойланаш,
Къа доцуш, хьешна,
Даггара сан иллеш
Цхьанна а ца эшна.
Баьгначу седанна
Серло ца йеза...
Іодика йойла хьан,
Со хьегна безам.
Вайн синош кхоьллина,
Къаьстина лела,
Йиш йоцуш вовшашна
Делха йа дела,
Йиш йоцуш, гІелйелча,
Дог-ойла хьаста.
Іодика йойла, сан
Хьеелла бІаьсте.
Ца бузуш, сецна малх
Хьоьжуш бу гІийла.
Ас хьуна озадо
ТІаьххьара илли.
Хинболчу безамца
Хьо марша Іойла,

Іодика йойла хьан,
Іодика йойла!
Сан кхоллам ца хилла
Воккхавен, аьхна.
Хьайн ирсан зовкх хьоьгуш,
Хьо а ца йаьхна.
Ца ваьлла боху ас
Іодикайойла,
Къастаран къаьхьа де
Цхьанна а ма гойла!

Бертахь даха деза

ЙоІ:
Кура ву хьо
Барам боцуш,
Аьрха ву хьо
Бустам боцуш,
Сиха ву хьо
Сацам боцуш,
Стешха ву хьо
Тешам боцуш.

КІант:
Кура хилча,
Вешар варий,
Суна ларча
Оьшур йарий?
Стешха хилча,
Тешар варий,
Ахь сел атта
Іехор варий?

ЙоІ:
Сан ойланех
Хьо ца веша,
Сан чІагІонех
Хьо ца теша.
Сих ма ло хьо
Сан дог хьиэша,
Сан бІаьргашкахь
Безам биэша.

КІант:
Хьайн ойланех
Туьйра дина,
Дуйнаш бууш,
Даар дина,
Шина бІаьргах
Жайна дина,
Ма вийца со,
Байракх йина.

ЙоІ:
Синкъерамехь
Хелхайаккха,
Кхечо къовсахь,
Дов ахь даккха.
СовгІаташца
Курайаккха,
Хьоме нуц ву
Эр ду тІаккха!

КІант:
Синкъерамехь
Хелхавала,
Къовсам баьлча,
Девне вала,
СовгІат эцна,
ЧІанавала,
Шуна сох нуц
Хир вуй теша?

ЙоІ:
Стигал вала
ТІемаш дац хьан,

Лаьттах вола
МІараш йац хьан.
Со йоцуриг
Безам бац хьан,
Вайша цхьаьна
Даха деза!

Цхьаьна:
Ас хьан Іуьйре
Кхолор йац,
Ас хьан суьйре
Йохор йац,
Вайша къийса
ХІумма а дац,
ГІиллакх доцург
Безам бац.

Сатийсам

Сатийсам дахкарлахь тилла:
Къастаро баькккхи шен толам.
Хьан карахь исбаьхьа хилла,
Іуьллуш бу стоьла тІехь къолам.

ТІаьхьара алар:
Ас лам тІе йазйо хьан цІе,
Ас анахь дуьллу хьан сурт:
Ма лаца ахь хьайна тІе
Вайшиннан безаман чурт.

Со хьоьга хьоьжур ву даим,
Боданехь мохь беттар бу.
Сан байна ирс-седа, бай и-м
Бохуш, ас хьо лоьхур йу.

Хьо йоцуш, верзалур вац,
Хьо йоцчохь кхачош бу некъ.
Дуьненахь кхин марзо йац,
Ма баккха вайн безам чекх!

Суо хийла шелварна дарцо,
Бовхачу безамах хьоьгу.
Хьо йолчу карийча гечо,
Чекхвала «куьг» лохьа соьга.

Ву Делан кхиэлана реза,
Сатоьхна, къурд базниг вац.
Делахь а хьоьцачул мерза,
Кхечуьнца ирсе хир вац.

Деган къизачу бодашкахь

Мехаш гІуьтту,
Мехаш дуьйшу,
Карлайохуш денойн йист:
Ас сайн къинойн
Бала Іуьйшу,
Лоьхуш йайна анайист.

Дог дІагІерта
Маьлхан баса,
СабІарзделча, когашкахь.
Къилба туьлий,
Некъ бо аса
Деган къизчу бодашкахь.

Дешел сийлахь
Малхе ийарх,
Базлуш хуьлу коьртахь куй.
Мокхаз санна,
Дог ахь къийларх,
Къера буьсу хийла дуй!

Давуьсийла,
Хиндерг аьрха,
Хьо ган доггах хьаьддачохь,
Дуьсуш ду-кха
Дуьне маьлхан,
Хьегам буьтуш бІаьргаш чохь!

2005 шо

ГIаргIулийн илли

Генара аре, генара мохк.
ГIаргIулийн тоба йу къилбехьа йоьдуш.
Ас тийна илли даьккхина хьох,
Со вина латта, хьо гаре хьоьжуш.

Іуьйранна седарчий уьдучу хенахь,
Цу стиглан Іаьрчашкахь гIаргIулеш гахь,
Хьо церан иллешка ладугIуш Іелахь –
Сан илли ду, хьуна, церан дагахь.

Хаза ду латта массо а меттехь –
Адамийн дегнаш цхьатера дац.
Амма кху дуьненан цхьана а маьIIехь
Со винчу латтанал хаза мохк бац.

Сан иллеш даима самукъне хилла,
Ирс долчу вайн дахарх со воккхаве,
Амма цхьа илли-м хир ду сан гIийла –
Генарчу махка аш со воссаве.

Генара аре, генара мохк.
ГIаргIулийн тоба йу къилбехьа йоьдуш.
Ас тийна илли даьккхина хьох,
Со вина латта, хьо гаре хьоьжуш.

Нохчийн мотт

Вай атта дахар
Деле ца дехна,
Харцонах уьдуш,
Гечо ца лехна.
ВорхІ ломал дехьара
Ирс эшна дац.
Нохчийн мотт, хьо бацахь,
Тхо данне дац!

Даймахках лаьцна
Вай илли олу.
Вайнехан ийман
Цунах схьадолу.
Дайн иллеш ца декахь,
И Даймохк бац.
Нохчийн мотт, хьо бацахь,
Тхо данне дац!

Воккханиг хасто,
Жиманиг нисван,
Бакълуьйриг къасто,
ГІалаташ гечдан,
Къонахчун дош лардан
Ма атта дац.
Нохчийн мотт, хьо бацахь,
Тхо данне дац!

Вайн дахар хаздо,
Вайн ойла йазйо
Бекачохь оьзда

Нохчийчун мотт!
Хиндолчух тешош,
ГIиллакхаш дебош,
Бека хьо даим,
Сан ненан мотт!

Гечделахь, нана

КетІарчу гуьйриг тІехь
Ловзуш ду бераш,
Воккха стаг маьлха кІел,
ГІадвахна, Іа.
И сирла хазалла
Йохайан кхоьруш,
Йилбаз-мох лам тІехьа
Лечкъина дІа.

ЦІеххьана герз долу,
Къахкадеш кхокхий,
Іадийна, кхоссало
Аган чохь бер.
Зударийн мохь болу,
Доккха са доккхий,
БІарзбелла хьийза уьш,
Ца бовла хьер.

Жима стаг вожийна,
Летачохь вонах.
Йац цуьнан йуьхьа тІехь
КІиллочун хьаьрк.
Маьлхан нур кхолийна,
Іаржйели гонах,
Нанна тІе хьаьжначохь
Сецна бу бІаьрг.

Ткъа нана, доІанна
Айбина куьйгаш,
Стигалийн Іаьршашка

Бетташ йу мохь:
– ХІай, Дела, йу хьуна
Хьан дикнах хьоьгуш,
ЧІагІйелахь со тахна
Хьайн ийман чохь.

Хийлаза мохь хезна
Лаьмнашна нохчийн,
Йамартло, тешнабехк
Хьийзиначохь.
КІиллоша, схьаоьций,
ЦІен деши, бохчий,
Мела цІий Іенийна
Вайн Нохчийчохь.

Йахь йолчу ненан кІант
Кхуьур ву майра,
КІиллочун гІиллакх ду
Тешнабехк бар.
Осалчу доьзалхох
Ца хуьлу хайра,
Замано дІайойъий
Дахаран лар.

Турпалхо вехар ву
Мокхаз а хилла,
Ца дойъуш кхиийнчу
Шен ненан сий.
И хестош, декар ду
Къонахийн илли,
Пхенашкахь шелдаларх
Кхихкина цІий.

Нохчийн йоІ

Алиева Хьавана

Ламанца дохк-марха ІаьІна,
ДогІанна кечам беш йу.
Кхоьлина ойланаш таьІна,
Керла де гІайгІане ду.

ЦІеххьана хийцало Іалам,
Мехаш а лагІделла го,
Ийманца къагайеш г1ала,
ЙогІу гуш Соьлжера йоІ.

Кхолламан исбаьхьа туьйра,
ХІаваэхь болар ду дайн…
Ма серлайели сан Іуьйре,
Ма сиха сингаттам бай.

Балдаш тІехь ловзуш ду йелар,
БІаьрнуьро йашайо йис,
Йу оцу къоналлин шен лар –
Даржадеш гонаха ирс.

Шорлолахь дахаран ане,
Хьалхе ду кхачо вайн рицкъ!
СовгІатна луш сирла кхане,
Жималлехь бу онда ницкъ!

КІеж туьйсуш, дог дуьйлу хелха,
Бан а бац жималлин мах:

И мел йу нур догу маьлхан,
И мел йу ца бузу малх.

Вотанах йекар йу дин берг,
Ловзараш ломахь хир ду…
Нохчийчоь, хьан сирла хиндерг
Мехкарийн оьздаллехь ду!

Нохчийн йоІ

Петирова ПетІаматна

Хьо гича, кегийрхойн
ДІасовцу хабарш,
Ца хеза эвхьаза,
Беламе забарш.
Массеран дегнаш тІе
Маьлхан нур хуьйшу,
Ненаца бер санна,
Дарцаш дІадуьйшу.

Хьо гича, малх болу
Мархашна тІехьа,
Мехкарий цецбовлу
Керташна дехьа.
Пхьоьханехь воккхачо
Олу дош дицло,
Хьан хазчу амато
Массарна ницкъ ло.

Хьо гича, богІало
Урамехь богІурш,
Белалой, тохало
Вовшийн дов дохурш,
БІаьрзечу корашкахь
Зезагаш денло,
Лайн кІелахь Іаьххкина,
Аренаш сенло.

Хьо гича, сан йоьхна,
Дог-ойла гIотту,
Іуьйрено, цIий а лой,
Соь хьал-де хотту.
Хьо гича, совболу
Сан деган бахам,
Хьо гича, со сихло,
Къар ца луш ваха.

Нохчийн йоІ

Ховхачу хьегамийн туьйра,
Хьо йазйеш, эшаре долу:
БІаьстенах тарло сан гуьйре,
Ойланехь зезагаш довлу.

Схьахьаьжча, кІайчу йуьхь тІера
Іаьржачу бІаьргийн ши тІадам,
Цецволий, хуьлу со къера –
Гина дац хьол хаза адам!

Адамашна йукъахь ву цхьалха,
Хьан сурт ду бІаьргашна хьалха.
Ирс хета хьоьга сатийсар,
Хилла хьан хазаллин йийсар.

Беснеш тІехь кІаьгнаш а хІиттош,
Дозаллех дуьзна ду хьажар,
Кегийрхойн дог-ойла гІиттош,
Оьзда йу букъ тІера кІажар.

Хьо йолчохь иллеш ду декар,
Хьо йолчохь дог дуьйлу хелха,
Хьо йолчохь стигал йу йекхар,
Нохчийн йоІ, хьо нур ду маьлхан.

Ло санна, кІайчу йуьхь тІера
Іаьржачу бІаьргийн ши тІадам
Белийта, ца воккхуш хиэра:
Сол ирсе хир дац кхин адам.

Хьо йоьлу

Петирова ПетІаматна

Хьо даим тайна йу,
Хьо сирла йоьлу,
Хьо, цкъа а ца кІадлуш,
Халонел тоьлу.
Замано огуш йу
Мел чІогІа аьлха,
Хьо йина хилла-кха
Цкъа а ца йелха.

Хьо цкъа а ца йуху,
Къонахий бохарх.
Ахь лерг а ца ухьу
Кхолламо тохарх.
Болатах йина-те
Хьан амал аьрха?
Диканиг, доьху хьоь –
Цкъа мукъне йелха.

Вай даьхна дуьнен тІе
Баланаш худа,
Хьаьрчина хилла-те
Вайх хьенан гІуда?
Мел йийларх харцо
Хьайн даг тІехь хелха,
Хьо цкъа а ца йеша,
ГІаддайна, йелха

Мацйелча, гІелйелча,
Борз угІу гІийла,
Дарцо а узам бо
Лаьмнашкахь хийла.
Хьо цхьаъ йу доьналлехь,
Мокхазал тоьлуш.
Дог делхо дезачохь
Самукъне йоьлуш.

Дог Іабо, сатедан
Іанийта хелхар,
И санна оьшуш ду
Зударийн белхар.
БІаьргех хи далийта,
ДІахьажий маьлхе.
Хьуьнар хьайн хаийта,
Цкъа мукъне йелхий.

ЙоI схьахьаьжча

(Хьомсарчунна)

Мел кхоьлина йарах Iуьйре,
ДогIа тоха йаз а лой,
БIаьсте санна, хазло гуьйре,
ЙоI схьахьаьжча, йелалой.

Дезарш, декхарш алсамдовлу,
Дуьне-эхарт кIордадой.
Дахар, хазлой, серладолу
ЙоI схьахьаьжча, йелалой.

Хийла некъаш йухъхьадовлу,
Мерза синтем къахь а бой,
Даго, доьлуш, илли олу
ЙоI схьахьаьжча, йелалой.

Дан йиш йоцуш дегIан дола,
Цхьалха висча, оллалой,
ТаьIна ойла тIомайолу
ЙоI схьахьаьжча, йелалой.

Сан жималла карлайолу,
Ойланехь сох эла вой.
Доьлуш, дог сан халхадолу,
ЙоI схьахьаьжча, йелалой.

...чуьнга

Дала оьмар
Йеха йелла,
ТІаьхьависахь,
ДоттагІ, сол
ЙагІахь Іуьйре,
Кеч а йелла,
Ма сихлолахь
Со дІаволла!

Ас и Іуьйре
Даг чохь кхаьбна,
Вац со цунах
Цкъа а Іаьбна.

Нагахь суьйре
Тийна йагІахь,
ЦІийеш Джалкхан
ТогІехь колл,
Алкханчаша
Кхаьънаш дахахь,
Ма сихлолахь
Со дІаволла!

Ас и суьйре
Даг чохь кхаьбна,
Вац со цунах
Цкъа а Іаьбна.

Нийсо толо
Араваьлла,

Бакъдерг каро
Бетташ лол.
Йетташ, Іуьттуш,
ГІараваьлла,
Хьо сихвелла
Со дІаволла!

Къонахчуьнгахь
Собар тов,
Ма хьейе сан
Іийжа чов!

Далла бо хастам!

П.П-на

Ахь суна Іамийна
Ца воха собарх.
Дахаро хьовзийна,
Ойланах хІоз барх,
ДоттагІчо пе тохарх,
Ца къийла буй,
Мел чІогІа де дохарх,
Ца къарбан дуй.

Ахь суна Іамийна
Диканах теша,
Цхьаннан а даг тІера
Зезаг ца хьеша,
Бакъ-харцо хоржучохь
Бан майра къастам.
Хьо суна йовзарна,
Далла бо хастам!

Ахь суна хьийхира
Дог-дикалла,
ДоттагІийн кураллаш
Шеквоцуш лан.
Безачийн бехкенна
Шелбелча кхерч,
Сонтачийн къиношна
Дайта соь геч.

Ахь суна Іамийна
Ца хьекхо церг,
Нахалахь стаг хила
Оьшуш мел дерг!
Сел шийла, дог доьхна,
Вай вовшахкъастарх,
Хьо суна йеллачу,
Далла бо хастам!

Деган къизчу бодашкахь

Мехаш гІуьтту,
Мехаш дуьйшу,
Карлайохуш денойн йист:
Ас сайн къинойн
Бала Іуьйшу,
Лоьхуш йайна анайист.

Дог дІагІерта
Маьлхан баса,
СабІарзделча, когашкахь.
Къилба туьлий,
Некъ бо аса
Деган къизчу бодашкахь.

Дешел сийлахь
Малхе ийарх,
Базлуш хуьлу коьртахь куй.
Мокхаз санна,
Дог ахь къийларх,
Къера буьйсу хийла дуй!

Давуьсийла,
Хиндерг аьрха,
Хьо ган доггах хьаьддачохь,
Дуьсуш ду-кха
Дуьне маьлхан,
Хьегам буьтуш бІаьргаш чохь!

2005 шо

Велха, салти...

Серло йууш бода го,
Дегнаш дохку кийрахь лелха.
ТІамо латта айпе до...
ХІунда доь ахь дуьне маьлхан?

Йарташ, хІусмаш цІергахь йу...
Бертал тоьхна Іоххуш лаьмнаш.
Хьох хьарчийнаш синош ду,
ХІиттош нанойн бІаьрхин Іаьмнаш.

Бекхам тІаьхьакхочур бу,
Хьайн къиношца висча цхьалха.
Дохковалар адамехь ду –
Велха,салти, доггах велха...

Сатийсам

Амине

ЦІеххьанчу кхиамо
Хьовзийча корта,
ДоттагІий гуллора
Сан тойне шорта.
Бохамо йиллича
Шен шийла йис,
Со цхьалха йуьсура,
Лар ца лой ирс.

Амма ас нахаца
Ца къуьйсу хьалхе,
Маршалла хоьтту ас
ГІоттучу маьлхе.
Орцане мохь хезча,
Хьоьсту ас буо,
Цундела ирс долуш
Со хетало.

Къайлаха декаш ду
Букъ тІехьа шабарш,
Цецйохуш, массанхьа
Дебаш ду хабарш.
Сан ирсах тамаш беш,
Йетташ бу чот,
Бакъонца харц эдеш,
Ловзабеш мотт.

Бах соьга, седарчий
Сан белш тIе оьгу,
Туьйране хьолах сан
Нийсархой хьоьгу,
Сан некъаш дешица
Кхелина ду,
Нохчийчоь йерриг сан
Когашкахь йу.

Хала ду лаамаш
Шен деган хьешар,
Барта ца алалуш,
Къорйоьлча эшар,
Некъ гайта нур доцуш,
Боданехь къеда,
Дог-ойла кхолаеш,
ДIабайча седа.

Нийсархой хIуьттур бац
Сох кхарда, бела.
Ас цхьанне гойтур дац
Сайн бIаьрхиш мела.
Шу санна, сайн ирсе
Со хьоьжуш йу,
Цайаьлла кхолламца
Со къуьйсуш йу.

Марзонна даржийна
Сайн деган тIемаш,
Хаалаш, со йуйла
Нах бовза Iемаш.
Дог цIена адамаш

Со лоьхуш йу,
ДоттагІий мел беха,
Со йехаш йу.

Сатийсам беха сан
Боьлхучу кийрахь,
Ца лаьа безаршна
Хета со хийра.
Со бахьнехь цхьанне а
Кхулур бац малх.
Дог доьхна хьоьжур бац
Со бахьнехь нах!

Маржа, йоI!

Со хIинца оьгIаз ца воьду,
Ас хьоьга ца хьедо дов.
Хьо гича, йогIуш йа йоьдуш,
Дагах чекх ца долу ов.

Сан дагах ца хуьлу эла,
Ца бугIу хелхаран бохь.
Тохарниг хьо йоцу дела,
Ца бетта цо хьоьга мохь.

Йиш йу хьан ма-луъу лела,
Дог лаьттехь лоьхуш хьайн ирс.
Хазвелча, кIантана йела,
Амма со велахь ахь виц.

Ца лии хьуна сох кхета,
Ца хии марзонан мах.
Стигалш а мел йаьсса хета,
Мел шийла гIоттуш бу малх.

Маржа, йоI, боху ас, маржа,
Хьо ган ас боккхур бац ког!
Ца лии хьуна схьахаржа
Хьо маьлхах тарйина дог!

Ку-ку

Хьан кхоллам бу
Дийнахь-буса йацар,
Синкъерамца
Лачкъош доглазар,
Дош ца хеташ,
Куьйга корта лацар,
Йа хьайн бала
Нахе балхабар.

Хьан кхоллам бу,
Адмех лечкъаш, тийжар,
Къайлайохуш
Даг чохь йогу цІе.
Бендацарехь дойъуш
Кийра Іийжар,
Нехан бохам оьцуш
Хьайна тІе.

Даьсса долуш,
Ца техкийна ага,
Ахьа дитинарг
Баккха Іемаш ког.
Хьо Іемина
Къайлах цІергахь йага,
ДІа ца гойтуш,
КІожам хилла дог.

Хаьий-техьа,
Хьан цІе теш а хІиттош,
Буучарна, йеза

Бохуш, дуй.
Мел беза бу,
Шанах цIе а летош,
Ахь совгIатна
Кховдо хIор а суй!?

Декъазчу дуьненахь

Мискачо мохь тоьхча,
Вай орцах ца довлу,
Буо-берах бумаьштиг
Саьхьара дІакъовлу.
Сутарчу дуьненахь
Дехаш ду вай,
Бахамо дакъаза
Дохуш ду вай.

Вай сагІа кховдадо
Іаьбначе* рицкъах,
Дозалла дечуьнга
Шен хьолах, ницкъах.
Харцонан дуьненахь
Дехаш ду вай,
Дезаро дакъаза
Дохуш ду вай.

Хьаькмашна хьалха вай
Оллайо ворта,
Делана сужда дан
Кхоабеш корта.
Декъазчу дуьненахь
Дехаш ду вай,
Ахчано дакъаза
Дохуш ду вай.

* Іаьбначе (авторан дош) - Іаьбначуьнга.

Хьоьрсуш маьлхан догIа ду

Хорам бина, хьерчаш логах,
Лаьхьа хилла, дукъдеш са,
Ахь дохийнчу дилхан дагах
Эзар дакъа хилла сан.

Со-м Iемина бала Iийша,
Даг чохь лалош дIаьвше даш,
Гушшехь, ахьа, сайна тийжа,
Охкуш долу Iаьржа каш.

Кийрахь муо беш, йаха йисна
Хьан когашкахь лайна хан…
Ас бодашкахь къурдаш дина,
ХьегIаш йамарт сибат хьан.

Дийна ву со, Дала мукъ лахь,
Собар мацца кхачош ду!
Сирла малх бу кхетта стиглахь,
Хьоьрсуш маьлхан догIа ду.

Дегнаш доьлуш, йахна хенаш,
Йухайерзо амал дац:
Беснеш йагош, хиш ду Iенаш –
ДогIа ду и, бIаьрхиш дац!

Кешнашкахь

Йуха а доккхуш ду каш.
Забаре кегийрхой боьлу,
Гулдина мажделла гІаш,
Бохбала йагаеш оьла.

Чарташ тІехь сийсаш бу кІур,
НІаьвла шен хабаре йолу.
«Шен рогІехь вай а ду гІур», –
Воккхачо шабаршца олу.

Ког маса, сихбелла бохку:
ТІаьхьа ду кешнашкахь велха.
КІорга каш доггаха охку.
Нур лепа бен доцчу маьлхан.

Кегийрхой чехош ву молла,
Базбина кхелхинчун мах.
Ламаз хан тІехтуьлуш йоллу:
ЦІа баха сихбелла нах.

Когаш кІел – мадбелла кхор,
Кхиэл йина стигалш йу тийна…
Ахь тхох а дийр ду-кха пхьор,
Хан кхаьчча, хІай, дуьне сийна!

Зударийн орца

Дог дохош, атта до вай вовшийн аьшнаш,
Къа доцуш, дохадо вай вовшийн дегнаш,
Йуьхь йоцуш, чам бойъий, вай вовшехкъеста…
Оьшучохь куьг хьакха, догъэца, хьеста.

ТIаьхьара алар:
Топ йаьлла, цIе йаьлла, кхерстинехь алу,
Зен даржош, сахьийзош, даьржинехь талу,
Байракх тIехь айъинехь барт бохо харцо,
Даима кхочуш ду зударийн орца.

Беза нах теш лоьцуш, къамел до шалха,
Гонаха кхоладеш нур дашо маьлхан…
Хьомсаршна дуьту вай ирс долчех хьегар,
Цергашца сецадеш шайн балдийн дегор.

ТIаьхьара алар:
Топ йаьлла, цIе йаьлла, кхерстинехь алу,
Зен даржош, сахьийзош, даьржинехь талу,
Байракх тIехь айъинехь барт бохо харцо,
Даима кхочуш ду зударийн орца.

Мел дика ойланаш йисина Iахар,
НеI тоха стаг воцуш, гатделча дахар.
Къематде, ирча ду, боху, хьан амат,
Даима ларлолаш довларна гIалат

ТIаьхьара алар:
Топ йаьлла, цIе йаьлла, кхерстинехь алу,
Зен даржош, сахьийзош, даьржинехь талу,

Байракх тІехь айъинехь барт бохо харцо,
Даима кхочуш ду зударийн орца.

Баркаллин сужданехь кийча ву ала:
Дика кІант хьовха, дика йоІ – гІала.
Божарша дІахьулйарх йоІ вайна гонах,
Цкъацкъа и йоІІий бен каравац къонах.

ТІаьхьара алар:
Топ йаьлла, цІе йаьлла, кхерстинехь алу,
Зен даржош, сахьийзош, даьржинехь талу,
Байракх тІехь айъинехь барт бохо харцо,
Даима кхочуш ду зударийн орца.

Йицйина йурт

Некъ Іуьллу
Буц йаьлла,
Бицбина тоххар.
Цо цхьа а,
Цхьанххьа а
Кхин вуьгур вац.
Орцанна
ГІо оьшуш,
Адмо мохь тохарх,
Дуьхьала цхьаннан а
Жоп хезар дац.

Ца хІуьтту
Ловзарш йа
Тезеташ гІийла.
Ца дугІу кешнашкахь
Аьлханан чурт.
Бераш а
Ца уьду,
Левзинарш хийла,
Йицйаран къораллехь
ДІатийна йурт.

Стаг дуьхьал
Кхетар вац
Маршалла хатта,
Йа йоьІан хьажаро
Тухур дац ан.
Мехаша
Лоькхуш ду

Гарманан латта,
Бен доцуш
Йа тайпа, йа орам хьан.

Кху арахь
Упханийн
Тийналла Іуьллу,
Цхьаммо а
Боккхуш бац
Ношбелла хьач.
Адамаш доцучохь
Ма ирча хуьлу,
Зама а хетало
ДІауьдуш лач.

Вирзина
Со кхуза
Дайн чарташ хьаста.
Сайн аьтто йа бохам
Балхабан хьоь.
Безачийн
БІаьргашкахь
Лехьайеш бІаьсте.
Куц меттахІоттадеш,
Хьан, Нохчийчоь!

Довхачу
БІаьрхиша
Йагайо беснеш.
БІаьргаш чохь
Дешаш ду
Къастаран дохк.

Оьшуш дац,
Нохчийчоь,
Хастаме дешнаш.
Декъала
Хуьлда хьо,
Дай баьхна мохк!

Димин Іумаран весет

Замано лагІдо шен болар,
Дийшадо ломара хиш,
Озийча ахь, Димин Іумар,
Вайнехан ладугІу йиш.

Чехабеш боданаш Іаьржа,
Кхайкхадеш доьналла, сий,
Эшарш хьан диканна йаьржа,
Кхехкадеш шелделла цІий.

Мукъамо, шен тІемаш хоьций,
Айъабо дахаран мохь,
Цомгашчун лазам дІаоьций,
Дегнашка бугІуьйту буохь!

Пондаро,къонахчун герзо,
Толийна хийла вайнах,
Денйина дІайаьлла марзо,
ГІаттийна дІабуьзна малх!

Хьан эшарш весет ду хийла:
Ма бицбе шайн оьзда дай.
Ларбелаш Даймохк шайн сийлахь,
Ийман а ларделаш шайн!

Дехар ду тхо, Димин Іумар,
Хестайеш сийлалла хьан.
Боьлхур бу вайнехан пондар,
Мел гена дІаидарх хан!

Сан деган къилба

Ирс лоьхуш, дIаэхарх мел гена шу,
Ма дицде неIсагIа хьомсарчу ненан.
Нана шен берашка сатуьйсуш йу,
ДоIанехь вай доьхуш массо а хенахь!

Нохчийчоь – зазалахь бIаьсте,
Къизалло со хьох ца къастий.
Нохчийчоь, хьийзаварх дарцо,
Хьо ду сан синтеман орца!

Дош ала дай хилар ду доккха ирс,
Дахийша ийманехь, вовшийн деш реза.
Мел генахь коьрта тIе йиллича йис,
Вай хьоме лаьмнашка цIадерза деза.

Нохчийчоь – сийлаллин бIаьсте,
Харцоно, со хьох ца къастий.
Нохчийчоь, хьийзаварх дарцо,
Нохчийчоь, хьо ду сан орца!

Исбаьхьчу хазалло айъина са,
Лаьтта со, Даймахке бIаьрг бетташ тийна:
Кхузахь ду сан дедай хьистина цIа,
Кхузахь сан бераллин ага техкийна.

Нохчийчоь – къоналлин бIаьсте,
Мацалло со хьох ца къастий.
Нохчийчоь, хьийзаварх дарцо,
Нохчийчоь, хьо ду сан орца!

Нохчийчоь – сан гІенийн седа!

Бала багІахь, къаьхьа, ирча
Сан дог долу хьуна делха,
Хьо, хазйелла, йоьлуш гича,
Даг чохь лепа зІаьнарш маьлхан.

Деган безам Іабош болу
Орам ас хьан лаьттахь лоьху.
Хестош Іуьйре, гІоттуш йолу,
Ас хьан хиндерг Деле доьху.

Лаьмнаш тІехьа малх схьакъеда,
Иллин аз хІаваэхь дега.
Нохчийчоь – сан гІенийн седа,
Серло луш, хьо тхуна къега.

Орцахволу, хьуна эшча,
Цергаш къовлий, ийзош йиш.
Хьо кху Лаьттахь хестош хезча,
БІаьргех довлу ирсе хиш.

Сай

Цецбаьлла сай сецна
Шовданна йистехь,
Кхерамо дахьийна,
Эгадо дегI.
Іаламо, тир йоккхуш,
Хазйинчу меттехь
Мерзачу сих бала
Цуьнга хьан бах?

ЛадоьгІча, схьахеза
Геннара гІовгІа,
Таллархойн жІаьлеша
Схьахьедо дов.
Пхенашкахь кхехка цІий
Малхал а довха,
Коьрте а, дегІе а
Схьадетта ов!

Хьанна ца деза хьо,
КІайн маьлхан дуьне,
Ца дезаш, хьо диънарг
Мила ву-те?
ДІахьоьжу кура сай
Геннарчу хьуьне,
Цига дІакхача ницкъ
Хир буй-те шен?

Дахаран суй кхерсти
Нур догу бІаьргашкахь,
Амма сел сиха
Дайра и дІа.

Іодара кхоьссинчу
ТІулгал а чехка,
ЖІаьлеш ма догІура
Хьуьн чуьра схьа.

Хьаьвзира, гатбелла,
Кура сай ломахь,
Лаьттара и, боьхна,
ТІа дегадеш.
Дахар! Ца хьежнера
И хьоьга гома.
ХІинца а ца хьоьжу,
Ша къиза леш.

ТІармаІал гатделла
Йистйоцу латта.
Цабаьлла хаьржи цо
Берда тІе некъ.
Ницкъ хир бац
Дуьнен чохь
И гора хІотто.
Аьрзунах даьккхи цо
Шен дахар чекх.

Гечделахь ахь цунна,
ХІай, Іаьржа Латта!
Сайно хьо хьешарна,
КъинтІера дала.
Там бай-м и
Къонахийн
Дегнашкахь гІатта,
Ахь цунна даггара
Баркалла ала.

Дог

Хьо ма чIогIа
Даьлла хьера,
Доккхуш кийрахь
Къаьхьа эра.
Хьо мостагIчух
Тарделла,
Сох ца Iебаш,
Дарделла.

Хьажахь, нах бу
Тарбелла,
Нийсо толо
Къарбелла.
Сан ойла а
Йуткъйелла,
Со а чIогIа
КIадвелла.

Хьо тардала
ГIерташ дац,
Хьо къардала
Дагахь дац.
Хьоьца къийса
Амал дац,
Хьо кошо бен
Нисдийр дац!

Шера аре,
Хийра мохк.
Хьерадаьлла

Кийрахь дог.
Сох ца Іебаш,
Дарделла,
Акхарочух
Тарделла!

Мискачун чІирхо

ХІай, дуьне,
Баланех йуьззина
ЦІен дешин кхаба.
Хьо-м хІинца а
Ца доллу мискачу
Тхан декъах Іаба.
Дитахьа тхо йаккха,
Бехк боцчу,
Тхайн къинойн ирхо.
Хьоьга тхо
Къарлур дац,
Вала да воцучу
Мискачун чІирхо!

Дуьне

Дика вонца къуьйсуш,
Дуьне леташ ду,
Цхьаберш – къемат Іуьйшуш,
Кхиберш – къежаш бу.

ЦІий ду туьйсуш пхенех,
Орца дохуш ду,
Цигахь вийна хьенех,
Кхузахь тезет ду!

Зулам цІарах сийса,
Боьхна лела нах,
Адам готтехь хьийза,
Базлой вонан мах.

Азаллера дуьйна
Иштта хилла ду,
Дуьне ша а горга
БІаьрхих терра ду!

Стиглахь мархаш текха,
Ткъесаш лелхаш ду…
Хьеннан йелахь мекха,
Нана йоьлхуш йу!

2002 шо

Жимчу мухІажаран узам

Бакох хаза суьйре йу,
Адмийн йаххьаш йоьлуш йу,
Туькнаш дешех йогуш йу,
Сан дог царах хьоьгуш ду.

Нахе кхойкхуш метро йу,
Ц1енош хаздеш, чиркхаш ду,
Иллеш даг чохь декаш ду
Сан дог царах хьоьгуш ду.

Кафеш йуьзна адмаш ду,
Ирсе ловзуш бераш ду,
Церан кхане сирла йу,
Сан дог царах хьоьгуш ду.

2003 шо, Бакох

Къийсаман новкъахь

КIант вича, самукъадолий,
Вайнаха хIоттадо той,
Массарна къинтIерабовлий,
Безарша хохкуьйту дой.

МIаьргонаш шерел а йахло,
Са лоций, къорйулу хан.
Дойн бергаш вотанах тарло,
Сихаллехь туьйсуьйтуш чан.

Къонахий къийсамехь беха,
Багабеш харцонийн гур.
Дуьне ду къонахчун меха
Айъинчу нийсонан тур.

Хьан аз ду сирла некъ лоьхуш,
Массарна маслаIат хьош.
Барт, безам, эхь, ийман хьоьхуш,
Декаш ду хьан оьзда дош.

Серло ца хьулйайта маьлхан
Вайн паччахь гIаролехь ву.
Хьан дахар массарна хьалха
Махкана дIаделла ду.

Къийсамехь хан-зама туьлу,
Дебадеш къонахийн сий.
Бертахьчийн толамаш хуьлу,
Вайн ирсан орам бу и.

Къоналла...

ДІабуза лестинчу маьлхан
Серлонаш кхачалуш йу,
Самукъне йара уьш хьалха,
Ткъа хІинца гІайгІане йу.

Шерех чекх дІахьаьжча генна,
Схьахеза хелхарийн мохь.
Аьрхаллехь йахначу хенан
Кхеххаш бу къоналлин бохь.

Нийсархой дІакхойкху соьга,
Ловзаргахь туьйсуьйтуш чан.
Ло аса маршалла хьоьга,
Йовр йоцу сан жима хан!

Биц ца бан, бити ахь кийрахь,
Йезачун хьажаран суй,
Ца къарбеш, ойланехь къийла,
Дуьххьарчу безаман дуй!

Мел къечух во кура эла,
Могашалла, доьналла луш.
Къоналла совгІат ду Делан,
Цкъа делча, йуха ца луш.

Сан бІаьргех ирсе хи леша,
Цецбуьйлуш, схьахьуьйсу нах,
Лаьар-кха даима хьежа,
Цабузу къоналлин малх!

Лай

Шу хир ду цкъа мацца къера,
ТIаьхьенех лечкъор йу цIе,
Туьйсина мостагIийн гIера,
ХIоттий аш хIара къематде.

Сел йамарт шу хьан дакхийна,
Аш мичахь доьхкина сий?
Декъаза шайн нана а йийна,
Мер дара аш цуьнан цIий.

Аш хьанна хьийзадо хIилла,
Эвхьаза далхадо гай?..
Къонахий ма кIезиг хилла,
Ма дукха баьржина лай.

Аш хьанна къуьйлуш ду буйнаш,
Аш хьанна хьекхайо церг?
Сутарло, хьарамло, дуйнаш –
Ма къен вац шу ца гуш верг!

ТIетаIIош шун дена ала,
Белар шун йахьйолу дай!
Мискачу сан къоман – бала,
ХIу дайарх къа доцу лай !

1985 шо

Мецаниг

Марха а кхабало лиъча,
Делера беркат а дуссу:
Мацвелларг вузур ву йиъча,
Мецаниг цкъа а ца вузу.

Цо лоьху дегІана гІоли,
Осалчу шен синна там!
Мецаниг коьрте а волий,
ЙуьхьІаьржа хІоттадо къам.

Шен къоман сийлалла хьеша,
Когаш кІел божабо куй…
Зуда а цуьрриг ца теша,
Биича ишттачо дуй!

ХІун жоп лур эхартан шуьнехь,
Ког когах кхетта, хьо лахь?
Дависа хьан, маьлхан дуьне,
Ма чІогІа Іехаво ахь!

Хьехархочуьнга

Баширов Вахаргна

Ламанаш дIахьулдеш, дижича дохк,
Белшаш тIе дазделча гIайгIанийн гIуда,
Ахь марахьарчийра берриг вайн мохк,
Хьомсарийн баланаш хьайн даг чу худа.

Ца лалуш, бохийча хьозанан бен,
Бер делхош, йаржийча аганан гIевла,
Ницкъ хилла бегира хьан деган хен,
Тезетахь буо йуьтуш хьайн Мескер-эвла.

Махкана дош-мокхаз къонахий тов,
Хиндолче дехки ахь марзонан некъаш.
Хьан оьзда гIиллакхаш лараруа сов,
Беркат ду Нохчийчохь де-дийне хьекъаш.

ГIоттуш ду Нохчийчохь ийманан нур,
Дикане некъ гойту хьан деган серло.
Вай вовшех хьегадеш, дIаэхарх мур,
Хьоьга, тхан хьехархо, марзо ца херло.

Нана-латта

Сийналлехь анайист йайна,
ХІаваэхь аьрзуш а го:
Хаза ду, аьхна ду, тайна,
ХІай, Делан жил-Іалам хьо!

Кху хазчу Іаламе хьоьжуш,
Дахаран ойланаш йо:
Исбаьхьа хазалла хьоьшуш,
Вай цуьнан пусар ца до.

Зен-зулам хетар дац кІезга,
Харцабеш ойланийн пен,
Бехдича шовданан куьзга,
Бохийча хьозанан бен,

Кхокханийн эшарш а хадош,
Кхераме дегийча герз.
Иккхича, стигалш а Іадош,
Дахаран мукъамийн мерз.

Герзел а зулам до матто,
Бакъабеш дикаллин стом.
Вай Іабац, ца йича гатто,
Цхьаьнга ца хьебича тІом.

Молханан дахкарлахь хьун йу,
ЦІе йаьлла кхехкаш бу тІом.
Адмаша къуьйсуш дерг хІун ду?
Шун Нана-Латта дай со-м!

Нохчий бацахь, Кавказ йац!

Ломан аьрзу лаьмнех йаккха,
ТІемаш цуьнан гІелло тІаккха.
Баха лаьмнех ломан нах,
Кхулу церан синойн малх.

Къиза Іедал хьекъалх тилла,
Сел жима къам хьийзош хилла.
Амма Іийшарх Сибрех къахь,
Нохчичо ца йелла йахь.

Нохчийчоьно хало лайна,
Харцо, къемат цунна дайна.
Дазло балийн деза дукъ,
Корта сирбеш, йижча йукъ.

Нохчичух аш паччахь варах,
Цунна дашо гІала йарах,
Хир вац реза дицдан цІа –
Кавказехь ду цуьнан са.

Хьоме ду ша вина латта
Ирсе ваха, вижа, гІатта…
Цунах кхета хала дац:
Нохчий боцуш Кавказ йац!

Сан тезетахь

Веанера тхоьга молла
Со дІаволла,
Боьлхуш бара гергарнаш,
Іенош хиш,
Дуолий, мохо идош гІаш,
Даккха каш…
Тезет лаьтта
Кертахь доккха, гІовгІане.
Вац тезетахь
Цхьа а стаг гІайгІане.
Хилларш, лелларш
Дуьйцуш,
Доггах боьлу нах,
Цхьа ца волу
Кхелхинчуьнан хадош мах.
Белхаш буьйцу,
Базарш йуьйцу, хьолахой,
Эцнарг дуьйцу,
Кхеттарг дуьйцу, захалой.
Луьсту, узу,
Серлабоху аьшпийн кІур.
Тусуш, ирдеш,
Карзахдоху адмийн сур.
Сан верасаш
Бу массарал чуьрабевлла,
Со дІакхалхо
Кешнийн кертахь йолчу эвла.
Хьийзаш бу уьш,
Сан тезетах ловзар хилла,
Дика ду со
Церан дуьхьа велла хилла!

2005 шо

Сардам

Далла тоха
Беза корта
Мунепикъна
Хьалха бетташ.
Иблис хьалха,
ШайтIа санна,
Цунна хьалха
Осал сетташ.

Дела багахь,
ШайтIа дагахь,
Миска адам
Iехочеран,
ХIу кхачоллалц
Маьлха кIелахь,
Везан Дела,
Геч ма делахь!

ТІепаза вайнарг

Ирча ду кешнашкахь заза,
Сингаттам цо байбийр бац…
Даго со валаварх кхуза,
Чурта кІел хьан хІусам йац.

Ламанца вац, боху наха,
Аренца хьо гина вац.
Карош бу ча йукъахь маха,
Амма хьо вахна лар йац.

Нахалахь хьан аз а девзий,
Хьоду со, ма-боллу ког.
Іехийна синхаам, цІевзий,
Тохало кийрара дог.

ТІепаза хьо вайчахьана,
Бен доцуш гІоттуш бу малх.
Хьо цкъа а ца хилча санна,
Вайн цІенна тІехбуьйлу нах.

Хала ду даго хьо валхор,
ГІайгІане доьлу хьан сурт.
Ловзар ду ийманехь кхалхар,
ТІехІотта долуш шен чурт.

Йоьрзур йу чевнаш мел дера,
Баца тІехь дакъало тхи.
Йаххьаш мел йеларх хьан берийн,
Беснеш тІехь Іийдало хи.

Хьо ма ваха веха!

Деза детташ,
Кура дуьйцуш,
ХIинцца аьлларг
БIозза хуьйцуш,
Хецна дойъуш
Амал нехан…
Хьо ма ваха,
ДелаI, веха!

ХаьнтIехь тапча,
ТIаьрсиг хумпIар.
Даим ирах
Йахна муцIар.
Даг тIехь мидал,
Маж-мекх деха…
Хьо ма ваха,
ДелаI, веха!

Эвхьазвуьйлуш
Нехан шуьнехь,
КIад а доцуш
Дан хьайн гуьнахь.
Шай-кай йаржош
Ченан меха…
Хьо ма ваха,
ДелаI, веха!

Куй сийсазбеш,
Маьттаз сетташ,
Боьха ка хьайн

ЙоІах детташ,
Къайлах Іехош
Зудрий нехан…
Хьо ма ваха,
ДелаІ, веха!

Деза детташ,
Кура дуьйцуш,
ХІинцца аьлларг
БІозза хуьйцуш,
Хецна дойъуш
Амал нехан…
Хьо ма ваха,
ДелаІ, веха!

1997 шо

ХIунда?

КIиллочун кхардамах кхийрина,
Орцане йоьIан мохь баьлча,
БIаьргашна тIеоззош тиллина,
Куйна кIел хьо къайлаваьлча;

Маларо бахийнчу наха,
ГIорасиз цхьа пекъар хьийзош,
Болар а ца деш хьайн лагI а,
Хьуо вахча, лоха са цIийзош;

Хьаькамо, оьгIазло Iетто,
Чехавеш, кхайкхийча «нанна»,
Цо бинчух боккха хьайн аьтто,
Гежашшехь, хьо цунна денна;

Хьолана сов волчо жимма,
Ца вешаш, ма-кхоьсси хьайга,
Зударийн кортали тилла а,
Хирг хилча хьуо реза, тайниг;

Кхайкхаза шуьне нисвелча,
(Къематде дац и вала?!),
«Къонахчо дош алал!», – аьлча,
Хьо хIунда иккхира хьала?

Къоналла

Дахаран мерза мутт
Ахь муьйлу, йоьлуш.
Амма моз, диъча,
Кхачалуш ду.

Цкъа мацца хьуо, кхиъна,
Сан кога йоьдуш,
Іасано хьуна и
Далхор а ду.

Дависа хьан делаІ,
Къоналла аьрха,
Муьлхачу барамца
Буста хьан мах?!

ЦІеначу хьан даг чохь
Ца тосу марха,
ХьагІ йоцчу ойланехь
Ца буьжу малх!

Ца теша

КІордийна хьан лорах лела,
Хьо йогІий-те бохуш, хьежа,
Дог догІуш, ца догІуш вела –
Хьан дешнех кхин со ца теша!

Ца теша хьан къера дуйнех,
Ца теша хьан бІаьргийн суйнех.
Хьан дагна, сан дагна – эшам,
Ма чІогІа оьшуш бу тешам!

Ма даха ахь даккхий синош,
Галвохуш, соьга ма хьежа.
Ахь бахарх, девзаш йац къиношш,
Хьан дешнех со кхин ца теша.

Ца теша дог даго цІарах,
Ца теша хьан некъийн лорах
Ца теша гІоттучу маьлхах,
Ца теша хьо йолчу нахах.

* * *

Ахь хІун дина Делан новкъахь?
Некъ ца хоржуш, хьо ма воьду.
Амма, цІеххьаш стигал къовкъахь,
Хьан са кІожан пхонах доьду...

Ахь ден цIа эрна ду

Ахь ден цIа эрна ду,
И хьешех дуьзна хир дацахь.
Хьан стоьмаш хьанна бу,
Адамашна лерина уьш бацахь?
Хьан хьекъал эрна ду,
Оьшучохь дан хьехар дацахь.
Лаьмнашкахь хьо сов ву,
Лам санна, хьо къонах вацахь.

Даш санна, базбаларх,
Бехк боцу когаш,
Букъ саттош, чекхдаларх
Декхарийн ан,
ХIетте а гIотту стаг майра,
Ца тиэкъаш,
Безаршка, дезаршка
Шен болар дан.

Йоьлучу йуьхь тIера
БIаьргаш а белхош,
Дешнашкахь лачкъийна
Даг чуьра хьу,
Хила ца йазйелла
Ойланаш кегош,
Кхолламна вилхинарг
ХIун къонах ву?

Ахь ден цIа эрна ду,
И хьешех дуьзна хир дацахь.
Хьан стоьмаш хьанна бу,

Адамашна лерина уьш бацахь.
Хьан хьекъал эрна ду,
Оьшучохь дан хьехар дацахь.
Лаьмнашкахь сов ву хьо,
Лам санна, хьо къонах вацахь.

Хаза дош

Нохчийн Іадаташа дихкина ду да-нана доьзалхочуьнга вуон дистхилар, бер кхеро гІертар, цунна тохар, и аьшнаш дар. Хьекъалечу дашца, дикачу масалца кхето деза бер. Цунна тоьшалла до «Хазчу дашо эчиг лалийна», – бохучу халкъан кицано.

Азман цІе йолуш, цхьа зуда йара тхан лулахь йехаш. Итт бер дара цуьнан, цхьаъ вукхул жима а долуш. Нехан бераш вовшехлеташ, харцхьалелаш, доьлхуш, эвхьаза, маьттаза довлучу хенахь, Азманан бераш, таполий, Іаш хуьлура. Нагахь кІантера йа йоІера, харцхьа а лелла, цадогІург даьлча, шен бер инзардоккхуш, гІовгІа оьккхуьйтура Азмана:

– Вий-й-й, хьо ма хаа шун дена. Вай-й, хьо ма да адаме! Вий-й-й шун, дена хаахь, орцахйала амал ма дац сан. Дела вала шуна орцах, – бохуш.

Азмана цкъа а ца тухура шен берашна, сардамаш ца духкура царна, кхиэл а ца кхайкхайора. Цуьнан багара цкъа ца долура вуон дош. Гуттар ша оьгІазйахча, баркалла ма хуьлда хьуна, олий, тІе пІелг хьажабора цо харцахьалеллачунна, дикачех «вуониг» къастош.

Малх гучубаьлча дІахІутту, бІогІаман ІиндагІ санна, наггахь гучу а волий, берийн самукъадаккха, хаза хабар дуьйций, тІап- олий, дІавовра Азманан майра, берийн да Махьма. И чІогІа тийна, цхьанна а новкъа воцуш, къинхетаме стаг вара.

Оьздачу дайх схьаваьлла ву, олура наха Махьмина. Цуьнан гІиллакхаш а дара оьзда. Берашна тохар хьов-

ха, цаьрга вуон дІа а ца хьожура иза. ХІетте, доьзало чІогІа лорура Махьма. Цуьнан сий деш, цунна товриг дан гІерташ, хьалакхиира доьзал. Йуьртахь массарна а безаш, баха а хевшира уьш.

Оцу дикаллин бахьана лаха воьлча, сан лерехь карладовлу Азманан чІире, оьгІазе доцу ховха, хаза аз:

– Вий-й-й, хьо дІа ма хаа шун дена. Дела волийла шуна орцах! Да оьгІазвахийта мегар ма дац...

Жимачух хуьлу воккханиг

Воккхачо жиманиг ларар – уггаре мехала агIо йу нохчийн гIиллакхан. Бер дара аьлла, кхиазхо дIатата ца магадо дайн Iадато. Воккхачун декхар лору – жимачун гIуллакхаш муха ду хьажар, цунна таро йолу гIо дар а.

БIаьсте йара йолуш. Дехачу Iай гIорош, дасталуш лаьттина татол сацкъарна дукъделлера. И цIандан дагахь, белкарахь кIетIа ваьлла лаьтташ вара Iаьрби. Мел лаххара а бIе шо хир дара цуьнан. Самукъане а, бераш дукхадезаш а вара иза. Берашна дала кечдина совгIат а хуьлура даима цуьнан киснахь. Ша цIандан волавеллачу татолаца хьалахьаьжча, цунна гира, Iам йа очакх ца хоьржуш, новкъа охьахьаьдда вогIу иттех шо хир долу кIант. Гуш дара иза оьгIазвахана хилар.

– ХIун дина цунна, мила ву цунна халахетийтинарг? – аьлла, мохь туьйхира Iаьрбис, кIант шега нислучу хенахь.

КIант, цIеххьана саца а сецна, бехкала вахана, воккхачу стаге а хьаьжна, вилхира. Цо дийцира, нанас ша кхо сом делла, бепиг эца вахийтарх. Туькана хьалха и бепиг къуьйсуш хIоьттинчу рогIехь, наха йукъа а Iаьвдина, кхуьнан ахча дайна хиллера.

– ХIинца суна нанас дов дийр ду, – аьлла, гIийла дIадерзийра кIанта шен къамел.

Шен бIаьргаш чу хьаьжнарг инзарвоккхур волуш, бала бара кIентан хьажарехь гуш.

– Лехирий ахь ахча? – хаьттира Iаьрбис.

– Дера лехира. ХІинца цІа вахана, нене дов дайтина, ваша эцна, йуха а лаха гІур ву со. ЦІа а вогІур вац, и карадаллалц, – кхетийра кІанта.

– Ахьа дика лехна ца хилла хьуна ахча, хьажал мохо дадийна деана, кхузе суна йуххе охьакхоьссина ма хилла хІара, – аьлла, охьа а таьІна, лаьттара схьаоьцучух, кхо сом дІакховдийра Іаьрбис кІанте.

Кхо сом буйна а доьллина, воккхачу стеган гІода йукъах хьаьрчира кІант.

Иза чІогІа тешнера, Іаьрбис шега ахча карорах аьлларг бакъ хиларх.

Цаьршинна гергахь эсий дажош хиллачу суна дика гуш вара Іаьрбий, и кІанттий. Амма, нехан зІарех йиначу керта тІехьа хиларна, со ца гора цаьршинна. Суна хаьара, цу дийнахь мох ца баьллий, мох баьлча а, эвла йуккъехь йолчу туьканара дуьйна ІаьрбигІеран кетІа мохо кхо сом дохьур доций а. Делахь а, жимачу кІентан цхьа а шеко йацара Іаьрбина шен ахча карийна хиларх. Цундела, корта охьатаІийна, цхьана хІуманан ойла йина, эххар а воккхаверца элира:

– Ваша, воккха хилча, со а хир ву, хьо санна...

– Со муха ву ткъа? – хаьттира кІанте, цуьнан догцІеналлина резахиллачу воккхачу стага.

– Дика къонах ву-кх! – элира кІанта, ца велха гІерташ, церга балда а лаьцна...

Цул тІаьхьа шовзткъе итт шо хан йаьлла а ца Іа. Амма наха «къонах» боху дош олуш хезча, тахана санна, суна дагадогІу кІанта дика къонах ву аьлла, Іаьрбин цІарах хазийна дешнаш.

Дера, иза дуьххьара а, я тІаьххьара а ма вацара Іаьрби дика къонах хилар чІагІдечу тхан йуьртарчу баккхийчу а, кегийчу а нахах.

ГIиллакх

Цхьана дийнахь автобусахь гIала воьдуш вара со. Дукхахберш баккхий нах бара цу тIехь. Ишттачохь даима нислуш ма-хиллара, кегийрхошна лиэн буьйлабелира уьш.

– Таллархой санна, кIелховший, автобусан хьалхара меттигаш дIалаца гIерташ хуьлу кегийнаш, воккхажима лара а ца лору, – бохура цхьана йоккхачу стага. И хIума дукха халахетта, бIаьргех хиш девллера цунна:

– Дуьнен тIехь ша меттиг боцуш висарна кхеравелча санна, теттина со дIа а йахийтина, охьахиъна, бехачу новкъахь со ирахьлаттий-кх дIо араволучу жимчу стага. Эхь ду-кх сел ийман доцуш, бер кхиийначу денанна...

Йоккха стаг бакъ йара. ТаIIийна, шина лерга телефонаца эшар локхуьйту хIуманаш а йоьхкина, багахь Iуьйшуш сегIаз а долуш, муьлхачу къомах ву ца хаийта, вовшахтоьхна хетало цIармат духар а тIехь Iийна, дIавахна жима стаг вара йоккхачу стага вуьйцург. Цундела массеран тидам тIебахара, оццу социйлехь цхьатерра ши кIант хьалаваьлча.

БерхIиттара ваьлла хир вара и шиъ. ДегIана а, куьцана а цхьатерра хиларо тоьшалла дора ши кIант шала вина хиларх. Велавелла бен, вовшашка ца хьажаро а, баккхийчеран лерам беш, меллаша бен, вист ца хиларо а гойтура кIентий ийманехь кхуьуш хилар. Автобус, охьахаа меттиг йоцуш, йоьттина хиларна, ирахь вогIуш вара и шиъ. Эххар цхьа меттиг мукъайаьлча,

царах цхьаъ охьахиира. ТІаккха, гонаха дІаса а хьаьжна, шен вешина охьахаа меттиг йоций хиъча, ша хьала а гІаьттина, ваша охьахаийтира хьалхарчо. Автобус тІехь берш цецбевлира кІанта динчух: хІун башха ду, шала бинчех муьлхарниг хиина Іийча а аьлла. И дан мукъана а, хІун дара-те аьлла, кІанте хатта дагахь, сакІамделла Іаш вара со а.

Цу хенахь соцу автобус. Охьавосса дІаволало ши кІант. Сайна гинарг хІун дара ца хоттуш, дІа-м ца вохуьйту хьуна ас шуьшиъ дагахь, царна тІаьхьавелира со а.

Университет йолчу агІор дІабуьйлабеллачу царна тІаьхьа а кхиъна, хаьттира аса, цхьаъ хьала а гІаьттина, важа охьа ма хаийтира аш аьлла. ХІун бахьана долуш дара иза?

ГІиллакх лелийначу кІанта элира:

– Тхойша шала вина велахь а, хІара ваша масех минот воккха ву сол. Цундела, дас-нанас тхайна ма-хьеххара, воккхачун сий деш, иза охьахаийтира аса мукъайаьллачу меттиге. Нагахь автобусахь ирахь лаьтташ цул воккханиг кхин хиллехь, и меттиг цунна а лур бара, – жоп делла, дІавоьдучу шен вешина тІаьхьакхиира кІант.

Шайн доьзалш иштта ийманехь кхиочу дена-нанна баркалла бохуш, вехха тІаьхьахьийжира со оьздачу шина кІантана. И тайпа нах вайна йукъахь мел бу, духур ду аьлла, ца хета нохчийн оьзда гІиллакх.

ГІир

Цхьана дийнахь гІалара Ведана воьдуш вара со. Жима а, тиша а йара автобус. Дукха тиша хиларна, хала йогІура и, ша сахаьдда къано санна, массо очакх а дагардеш. Машенна хьалха Іа шопар а вацара къона-м...

Мел лаххара а, цхьа сахьт хан хир йара тхо гІалел арадевлла. Делахь а, ах некъ бан бен ца кхиънера тхо. УьнтІа-пхьид санна, текхаш йогІу автобус, сеттина ца йолуш, «кІур бан» дагадеъна, лергаш дистинера сан. Цундела Іара, цхьа хІума йайча санна, саготта, пІелгашна йукъахь цигаьрка а хьуьйш. И автобус йохйелла йа йоьхна, тхаьш цхьанхьа садаІа совцаре дог а дохура.

Сан этІачу дагна туьха туьйсура, хьалхарчу гІентахь Іаш волчу гІеметта хІоьттинчу шина стага хаддаза дечу къамелаша. Эххар ас догдиллира «кІур бан» аьтто хир бу бохучух. ТІаккха, гІентахь нис а велла, ши бІаьрг хьаббина, дІатийра, наб озийна а, цигаьрга йицйаларе сатесна. Мичара – наб. ХІинца суна оцу шина стага цигаьрка хьахош хезира. Дийца мукъа а хІун дуьйцу-те аьлла, цаваьлла ладогІар нисделира церан къамеле:

– Дера, сан ваша, Олбахьад а дІа ма ваха, – бохура хьалхарчо, – цуьнан тезетахь кхо де даькккхина вогІуш ву-кх со. И дика стаг хиларан тоьшалла ди дукха наха.

– Цигаьркано-м хьаха йуьйр йу нал а! – элира шолгІачо.

– Бакъ ду-кх и, – тІетайра хьалхарниг, – цигаьркано вий-кх Олбахьад а. ВаЛлахІ Іаьзмора, цхьаъ чекхйолуш, цунах йуьсучу цІарца важа лата а йеш, ма уьйзура цо уьш, йукъахйитча, лийр волуш санна.

– Даима кІур лаьттара цунна тІехула, хаддаза гондІа кхелли йагош санна, – доккха садаьккхира шолгІачо.

– И дІавуллуш, кхин дешна стаг ца карийна, хьуьжаре лелла МуцІа валийнера. И мел Іеламстаг ву хьуна хаьа-кх. Цуьнца коша чохь ву со. Дакъа чукховдийначул тІаьхьа, къематде ду-кх оцу коша чохь хІоьттинарг.

– Ахьа баккъалла дуьйций?

– Далла духахьара ма хетийла, ВаЛлахІ Іаьзмора, корта Іункар болуш, барам тІера и чу шаршийча, цуьнан йуьхь-марш йолу агІо мажйеш, томмагІ ма делира марчо тІехь.

– АстопирлахІ, астопирлахІ! ГІир хир йу-кх и. Ма доккха хІума ду оццул вуон дІовш шен лаамехь даар!

– ГІир йу, хьо ваха! И бен кхин хІун хир йара и. Са ца даІалуш, хорам хилла, лара-кх со оцу кошахь! «ХІара ма къематде ду. Йуха лийчо веза-кх хІара, – аьлла, дІахьаьжира со МуцІе». Цо, шен бета тІе пІелг биллина, гІовгІа ма йе бохучу кепара дІасацийра! «Ой, вайшиммо иштта дІаволлахь, кхелли тІе дІакхоьссинчу йовсаран санна, ма нисло кхуьнан верзар!» – олу ас, МуцІин лере таьІий. «Бусалба динехь нийса ма дац хІара, иштта дІаволлар», – аьлла, хьаьвзира тхан шолгІа накъост а. Амма, МуцІас шабаршца дехар дина, дІасацийра тхойша, ишттачохь Іеламнаха де бохург ша тІаьхьа дуьйцур ду шуна аьлла.

И стаг оцу хьожанехь дІа а воьллина, кешнашкара тхо цІехьа дирзича, охашиммо бехк баькхира молле, и хІун дара ахь динарг, къен делла жІаьла санна, дІа ма верзийра ахь Олбахьад аьлла?

– Стохка луларчу йуьртахь цхьана тезета нисвеллера со, – элира МуцІас. – Цигахь изза хьал хІоьттинера наха коша кховдийначу докъаца. ТІаккха, хьала а ваь-

ккхина, цIа вига амал ца хиларна, кешнийн кертахь йуха лийчийча а, дIа ца сецира охьаоьху гIир. Йуха цара и дакъа, Iункар дерзийна, ирахъоьллира. Сарралц кхаза а дина, хьаьвсича а, дIакъастаза йара гIир. Кхин дан амал ца хилла, массо метте бамбеш доьхкина, гIир сацо бахьана а лелийна, доьллира дIа.

Тезетан дай чIогIа оьгIазбаханера моллина, шайн стаг дIа ца вуллуш, нахала ваьккхина бохуш. Тахна а дерзаза ду царна йукъахьаьвзина цакхетар...

Хезначо цецваьккхина, со меттавале, дIакхечира тхо Ведана. Машен тIера охьавоьссинчул тIаьхьа а, дикка лаьттира, оцу белхан ойла йеш. Эххар, сайн карахь цхьа хIума хаайелла, цунна тIе тидам бахара сан. И хиллера, ас карахь хьийна, бодйина цигаьрка.

Ши лерг дестар ма дийца, тIера охьадожахь а, кхин ца оза нигат деш, карара цигаьрка кхоьссина дIа а йахийтина, йоьхначу ойланца цIехьа вахара со.

Дешан мах

Талла ваханчохь, ларамаза топ а йаьлла, стаг вийна хилла цхьана мискано. Куьг бехкениг маьрша витахьара аьлла, йерриг йурт дехаре йахана кхелхинчун дена тІе. Вуьтур ву ша аьлла, дош делла, шена тІе валавайтина цо куьг бехкениг.

ЧІирхочун корта а, маж а йашар и витаран билгало ма йу вайн Іедалехь. Кхузахь куьг бехкечун корта ша бошур бу аьлла, шен мостагІ шена хьалха охьа а хаавайтина, хаьн тІехь кхозу жима шаьлта йаькккхина, цІеххьана логах и шаьлта хьаькхна, вийна дас шен кІант вийнарг. Цецдаьлла адам меттадан кхиале, тоьпан тата даьлла йуххехь.

ЦІийша йуьзна шаьлта а буйнахь лаьтта охьавоьжна чІир йекхнарг.

Тоьпан биргІан чуьра туьйсуш кІур а болуш, бехкалвахана, йуьртахошна хьалха дІахІоьттина оцу стеган да. БІе шарера ваьлла къано хилла иза. Цо аьлла боху:

– Ца везаш ца вийна, йуьртахой, ас сайн кІант. Делла дош лардар массеран сийлахь декхар дуй хаийта вийна. И витийта даьхкинчохь, шайн стаг вийна долхахь а, тхуна «йамарт нах» боху цІе йитина гІойла-х даций шун...

Куй

Нохчий Сибрех бахийтинчу хьалхарчу деношкахь хилла хIара. Беркъа духар дуьйхина, эгIаза воккхастаг хилла цхьана жимачу гIалин аьчканекъан вокзалехь хиъна Iаш. Цуьнан чуэгначу бIаьргашка, гIовтална кIелара тIейевллачу даьIашка хьаьжча, гуш хилла и стаг шен дегI ца лацалуш, гIора эшна, хала Iаш хилар. Арадохучу хенахь салташа тайп-тайпана шалонаш тIе а ховшийна, вовшахдахарна, иза шен доьзалх хаьдда хилла. Масех де а хилла, нахартех цIанвелла волу воккхастаг, цхьа тайпа рицкъа кийра дахаза Iаш волу.

Къорза халаташ йуьйхина болчу казахашна йукъахь бIаьрла къаьстара, боху, и воккхастаг. Цуьнан шен бахьана а хилла: тоьллачу холхазах бина, лекха, товш нохчийн куй хилла цуьнан коьртахь. Кхуьнан гIаддайний хууш, йохка-эцаран базарш лелош болу цхьа бораха нах хилла цунна гонах хьийзаш, оцу куйнна кIелхевшина. Мосуьйттаза, хьо мац а велла, гIел а велла, ша пхи булка бепиг ло хьуна, бохка шена и куй аьлла, тIевеана хилла кхунна цхьа мекара казах.

Амма воккхачу стага цо дуьйцург аьттехьа а ца дитина. И, гIийла лаьттан бIаьра а хьоьжуш, шен жималла дага лоьцуш, Iаш хилла.

«Ма доккха хIума ду, куй бохка бохург! ХIокху нахана хаа а хаьий-те нохчочунна куй бохучу дешан маьIна мел сийлахь ду?! Хастам бу-кх хьуна, Везан Дела, хьанна моьттура, куй бухкучу хьола тIе вер ву», – бохуш, шашега къамел деш, резавоцуш корта лестош, вехха Iийна воккха стаг.

Де суьйренгахьа лестина. Ца карочу доьзалера хаам хир бац-те аьлла, вокзале веана Іа иза, куьг таІо тІаьхьа ца виса, комендантана тІеваха дагахь, хьалагІаьттина. Амма, мацалло ницкъ эшийна, ши ког хадийча санна, йуха гІента охьавоьжна.

ХІара дІасатохалучу йукъана, коьртара баьлла, дІакерчина бахана, нехан когаш кІел сецна куй. Шегарчу мацаллел а чІогІа, и хІума дазделла, иштта а доьзална гатло са хадош, махках ваккхарна базбеллачу балоно хорам бина, дІакхелхина миска.

И хІума тергалдеш, йуьстах Іийначу воккхачу казахо, тІевахана, нехан когаш кІелара схьа а эцна, шен пхьаьрсах тоьхна, ченах цІан а бина, кхелхинчун коьрта дІатиллина холхазан куй. Цунах куьг Іоттахь мегар дац бохуцу кепара, жимма хьалха и куй эца гІиртинчаьрга пІелг а ластийна.

Кхин вала да ца хилла, шаьш и нохчо дІавуллуш, цуьнан сий дойъуьйтур дац аьлла, холхазан куй коьртахь битийти, бохура, къеначу казахо.

ДоІа

Нохчий Сибрех бахийтинчу хенахь, ламаз деш волчу цхьана воккхачу стагана тІехІоьттина, меттигерчу казахо хаьттина хилла:

– Ата (воккхастаг), хІун доьхуш ву хьо Деле? – аьлла.

– Ког хецна, паргІат наб йар ло Ахьа суна бохуш, доІа деш вара со-м, – жоп делла воккхачу стага.

– Ой! – цецваьлла тІехІоьттинарг. – Меца ву хьо – напха деха, цомгаш ву хьо – могашалла йеха, къен ву хьо – бахам беха! ХІун дан воллу хьо оцу паргІатонах? Наб йеш Іан йиш йу хьан?

– Ког хецна, паргІат наб кхеташ волу стаг меца а, цомгуш а, къен а хир вац, хьуна, – жоп делла ламаз деш воллучу къаноч о. – И тайпа наб нохчичунна ша схьаваьллачу махкахь бен кхетар йац! Цундела Деле Даймохк йухабоьхуш вара со, сан ваша.

Цхьана хаттарна ши жоп

Моллина тІе а веана, цхьана стага хаьттина хилла:

– Бехкбоцу стаг а вийна, тІаьхьа дохковаьлча, Дала гечдийр дуй суна?

Леррина веанчун бІаьргаш чу а хьаьжна, жоп делла Іеламстага:

– Дийр ду, баккъалла а хьан даг чохь дохковалар делахь.

Цул тІаьхьа дукха хан йалале, кхин стаг веана моллина тІе, изза хаттар дохьуш:

– Адам ден а дийна, шегара даьллачунна, Деле гечде аьлла, цо дехча, Цо цунна гечдийр дуй? – хаьттина цо.

– Дера, дийр дац, хьо мел чІогІа дохковаларх-м. Айхьа кхоьллина доцу са ден бакъо ца ло Дала, – жоп делла цунна моллас.

И стаг дІавахча, цуьнан ший а жоп хезначу наха, цецбевлла, хаьттина:

– Цхьаьнга, стаг вийча, гечдийр ду, эли ахьа, ва молла. Вукхуьнга – гечдийр дац эли. Цхьана хаттарна шина кепара жоп деллачу хьуна гечдийр дуй АллахІ-Дала?

– Сих ма лол шу, ас лелочух шекдовла! – велавелла молла. – Хьалха веанчун карах ца хууш стаг веллера масех шо хьалха. Цунна даггара дохковаьлла, шегара даьллачунна вогуш, Делера гечдар хиларе сатесна, веанера иза суна тІе. И гуш дара цуьнан бехкалбаханчу бІаьргашкахь. ШолгІаниг, цхьаьнца дов даьлла, и вен дагахь веънера, соьгара шена бакъо йаккха. ОьгІазбаханчу бІаьргаш чохь гуш дара суна цуьнан дагахь дерг. Цунде-

ла, хаттарш цхьаъ хеталахь а, шен-шен башхалла йолуш дара церан маьIнаш. Далла хьалха хотIе ца хила, сайн кхетамехь, хIоранна а шен-шен хаттарна догIучу кепара нийса жоп дала гIоьртира. Нийса дерг АллахIана дика хуур ду.

Лачкъаза дисина шайтІа

(йаздархочун блокнот тІера йозанаш)

Кхин эвхьаза хуьлийла дуй-те аьлла хоьтуйтуш, телхаш лаьтта тахана нохчийн кегийрхойн вовшашка бистхилар. ДІахІуьттий, миччанхьа а хатІ доццург олу. ГІуллакх мел доцучохь лаьтта. Вовшех хьакхабаларх а ца ларло. И дерриге царна марздеш, хууш доцу вуониг Іамош, ийман доцу хьехархо хилла, дІахІоьттина телефон. Инзаре хІума ду цу чохь кегало маьттаза суьрташ, йозанаш, эшарш.

Кегийрхойн кхетам талхорехь, царна хьашт мел доцург марздарехь телефонашкахь йолу таронаш бакхийчарна хІинца а йовза ца кхиъна. ЙоІ йа кІант, бен дац, сан хаддазчу тергамна кІел а ду, ас цуьнан дола а до, олийла дац цхьана а ненан, цо и шиъ тІехула догІа тоьхна чудоьллинехь а, нагахь цаьргахь телефонаш йелахь. Интернет чу а бовлий, шайл хьерабевллачийн тобанах кхетий, Іовдал лела уьш!

Хьалха шайтІа гуш, адамашна йукъахь лелаш хилла олу. ХІинца къайладевлла уьш. Делахь хІета, и телефон лачкъаза дисина шайтІа ду-кх. Исламан лоьралла дечу Центран керта хьовсал. Адамийн йоккха рагІ лаьтта даима цигарчу лоьрашна тІе. Цига бало кегийрхой иэсехь галбахарехь телефоно ловзош йерг тІаьхьара роль йац, шуна.

Оьздангаллин механлаш шегахь чІагІйала ца кхиъна кхетам галбоккху даим лергахь йохкучу наушникаш чухула охьаІетточу маьттазчу эшарша а. Муьлхха а кхе-

чу къаьмнийн эвхьазчу эшарел оьшуш йу, шуна, вайн маттахь йека хьекъалдоцчу наха кхоьллина, хьекъал доцу цхьайолу эшарш а. «Ва, Зарема!», «Ва, Луиза!», «Бертахь йа бертаза хьо сайна йуьгур йу», «Йадаехьа со, нохчийн кIант»...

Бакъду, массо йоI-кIант дац телефоно Iехадал Iовдал а, йа галдаьлла а. Делан ийманах а, гIиллакх-оьздангаллех а буьзна бу тахана а дукхахболу нохчийн кегийрхой. И ду эр дара масех тIамах даьлла вайн къам хIинца дийна хиларан бахьана. Дала сий дойла церан!

Экъанна тІера зилаш

Хила а хиллий-те хьалха заманахь нохчийн йоза? Цхьаболчу Іилманчаша и хилла хилар аьттехьа а ца дуьту, кхиберш тешна бу, нохчийн хьалхалера элпаш дуьненахь уггаре ширачу йозанел шира ду аьлла. Советан Іедалан уггаре вон гІиллакх дара сих-сиха кегийчу къаьмнашна тІехтохамаш бар. Нохчашна даим дуьхьалдетташ дара, ширачу Іадатийн боданера сирлачу токхечу дахаре даьхна шу Іедало бохуш. Иштачохь даим хьахош дара, шун цкъа ца хилла йоза-дешар делла шуна советан Іедало олий. Амма дІадаханчу ширачу дахаран агІонаш талла воьлча, хетало, эзар шо хьалха а нохчийн йоза дуьненахь хилла аьлла.

Цунна дуккха а тоьшаллаш ду. Уггаре коьрта тоьшалла ду, тІулг а хилла, вайн маттахь дисна долу дешнаш. Масала, зайл-йоза, зайл-экъа бохург ду. Хоттах йинчу экъанна тІехь ирйинчу гІожца йозанаш деш хилла хьалхалерчу заманахь финикьхоша. Цул тІаьхьа, и экъа цІергахь йагайой, чІагІйеш хилла. Археологийн ахкарш деш, бІеннаш и тайпа йозанаш тІехь долу кхийра экъанаш карийна Іилманчашна Ширачу Мисаран декъа тІехь. Нохчийн маттахь «зайл-йоза» боху кхетам хиларо тоьшалла до, вайн дайша шайн дахарера уггаре маьІне болу, чулацаме хиламаш хотта тІе дІайазбеш хилла хиларна. «Кехат» боху дош кхин цхьа тоьшалла ду цунна. Оцу дешан этимологин таллам бича, гучудолу и дош шина орамах кхолладелла хилар. Царех цхьаъ «ка» ду, шолгІаниг «хатт» ду. «Карара хатт» – аьлла, даккха-

ло «кехат» боху дош хIинцалерчу нохчийн матте. Зайл-йоза даьккхина болчу финикьхойн абатера ткъе шина элпах нийсса ах элпаш нохчийн маттахь маьIна далуш, кхетош ду.

Ша «элп» боху дош нохчаша Iаьрбашкара схьаэцна доцуш, финикьхошкара тIеэцна хила тарло. ХIунда аьлча церан абатан хьалхарчу элпан цIе «алеф» хилла дела. «Сту» аьлла, даккхало и хIинцалерчу нохчийн матте, йа цуьнан алар гергара ду «хьелий» бохучу нохчийн дашна.

Бакъду, зайл-йозанан экъанаш Нохчийчохь хIинца а карийна йац. Амма дукха барамехь нохчийн лаьмнашкахь карош йу петроглифаш. Оцу дешан маьIна – чхаранна тIехь чхо йаккхар ду йа, хIинцалерачу маттаца аьлча, тIулга тIехь дина йоза. И йозанаш ган тарло Органан Iин чухула шина а агIор басошкахь Iохкучу ширачу хIусамийн тIулгаш тIехь. Эзар исс бIе шовзткъе доьалгIачу шарахь, нохчий махкара арабахале, Органан цхьана чIожахь Iилманчаша билгалйаьккхинера кхо бIе сов бIов.

Хьалха дIадаханчу дахаран куьзга хилла йолу и гIишлош тахана тIамо йохош йу. Органан чIожахь хиллачу бIаьвнех йиснарг карарчу хенахь шовзткъе итт гIишло а хир йац. БIаьвнашца цхьаьна хIаллакьхуьлуш ду нохчийн халкъан историн тоьшаллаш а...

Тамашийна йу Муцарой, Хой, Макажой цIерш йолчу нохчийн ламанан йарташкарчу гIишлош тIехь карош йолу хьаьркаш. Цара дагадоуьйту арамхойн, джелтойн, финикьхойн йозанаш.

ГIараваьллачу Кавказан истории таллархочо Марковина тоьшалла дарехь, ломан Нохчийчохь а, ГIалгIайчохь а долчу чхарашна тIехь дуккха а ду адамийн,

акхаройн суьрташ. Уьш, дІадаккха хІума доцуш, чІогІа тера ду Месопотамин а, Ширачу Мисаран а культурех йисинчу хьаьркех. Оцу хьаьркех нохчаша "къевлина йоза" олуш хилла. Дан а ду и йоза цахуучунна къевлина. Амма дукха хан йац и йоза деша хууш болу нах дІабевлла.

Доккха маьІна долуш йу, ЦІой-Пхьедарчу цхьана бІаьвна тІехь Іилмачашна карийна хьаьркаш. Цара билгалйоккхуш йерг нохчийн шира календарь йу. Суьрта тІехь гойтуш бу шийта бутт. Хьаьркаша шакъастийна ду Іай, бІаьстей, аьхкей, гуьйрей. Билгалйаьккхина йу йокъа хІутту хан, шатайпа хьаьркаца билгалдаьккхина хи. Кхечу тІулгаш тІехь йехкина йу иштта маІаш, беттан суьрташ.

Оцу суьртийн мукъамаш Ширачу Месопатамин а, Мисран а йозанах йисинчу хьаьркех тера хиларо тешалла до хьалхалера нохчий оцу ширачу халкъашца гергало долуш хилар.

Нохчийн таханлерачу дийне схьадеъна Іедал ду веллачу стеган чурта тІе, цуьнан похІма гойтуш, сурт диллар: тІемлочунна – топ йа шаьлта йуьллу, пондарчина – пондар буьллу, Іеламстагана – суьлхьанаш дохку... Ширачу Мисрахь а хилла пирІунийн кешнаш иштта кечдеш, веллачо дуьнен чохь волуш дина сийлахь гІуллакх дуьйцуш.

Тахана а Шемахь ширачу цивилизацех дисинчу херцаршкахь хаало нохчийн архитектурин васташ. Уьш хурриташ баьхна меттигаш йу. Цхьаннен а шеко ца кхуллу ширачу вайнаханий, хурриташний йукъахь гергарло хилла хиларо. Ткъа хурриташ дуьнен тІе дуьхьарлера алфавит йаьккхина халкъ ду. Цуьнан бух тІехь кхоьллина хилла Кавказерчу Албанин алфавит а.

Шовзткъе шийтта хьаьрк йолуш, исс мукъа аз долуш, вуно чолхечу меттан абат хилла и. Кавказерчу Албанин пачхьалкхана йукъабогIуш хилла вайнах а.

Тахана а Iилманчашна къайле хилла лаьтташ бу албанхойн мотт.

Нохчийн дешнийн гIоьнца албанхойх дисна шира йозанаш даста гIертар тахана а дIахьош ду. Iилманчаш тешна бу албанхойн алфавитах нохчаша жигара пайдаэцна хиларх. Цунна тешалла до ширачу бIаьвнийн пенаш тIехь карочу йозанаша.

Албанхойн йоза даьккхинарг эрмало Месроп ву. Хоренийн Моисейс шен "Эрмалойчоьнан истори тIехь" ма дийццара, Месропа нохчашна а йаьккхина хилла абат.

Ширачу вайнехан дуьнен тIехь уггаре сийлахьчу цивилизацица гIуллакхаллин, оьздангаллин йукъаметтигаш хилла хиларан тешалла йуха а лаьмнашкарчу бIаьвнийн пенаш тIехь го. Хаа луучунна дуккха а хIума Iемар ду цIенна тIера цIенна тIе, тIулга тIера тIулга тIе а оьхуш, дIадаханчун къайле теллича. Хьалха заманахь вайнехан йоза ца хилла бохучарна йуха а карладаккха лаьа «кехат» боху нохчийн дош.

Башха воккха Iилманча хила ца оьшу оцу дешан маьIна йозанан кхийра экъанашца доьзна хилар хаа.

Цхьана а къоман хир дац аьлла, хета, нохчийн къоман санна, йоза хилла хиларан оццул къегина тоьшаллаш.

Кавкасан тІаьхье

Нохчийн, гуьржийн халкъийн гергарло тахана кхолладелла дац. Оцу доттагІаллин орамаш генна хьалхалерчу заманан кІоргене дІадоьлху. Ширачу тептарш тІехь дуккха тешаллаш ду Гуьржийн пачхьалкх кхоллархь, кхиорехь нохчаша жигара дакъалаьцна хилар тІечІагІдеш. Амма цунах лаьцна уггаре къегина масалш нохчийн турпалаллин иллешкахь карадо.

"Картлис Цховреба" цІе йолчу гуьржийн ширачу тептар тІехь билгалдаьккхина ду, гуьржийн, нохчийн къаьмнаш цхьана вежарийн тІаьхьенех схьадевлла ду аьлла. Нохьа-Пайхамарх схьабевлла лору цу тІехь гуьржий, нохчий. Нохьех схьаваьлла Яфе, Яфетах– Таршис, Таршисах – Таргамос, Таргамосах – Кавкас, Кавкасах – Дзурдзук. Цуьнан тІаьхьенех лоруш бу нохчий.

Ши эзар ах эзар шо хьалха Гуьржийчохь олалла деш хиллачу Парнаваз-паччахьан зуда нохчи хилла. Шайн пачхьалкхана арахьарчу мостагІаша кхерам мосазза тосу, нохчашка гІо доьхуш хилла гуьржийн паччахьаша. Тахана Іилманчийн шеко йац Гуьржийчохь бехаш болу бацой, кистой ца бийцича а, ломара хевсураш нохчех схьабевлла хиларх. Карарчу хенахь а лелош долу и гергарло, кхо-диъ бІе шо хьалха кхин а уллера лоруш хилла. Ларамаза дац Кунта-Хьаьжас нохчашка, гуьржашца долу гергарло дІа ма тасалаш аьлла, весет дина хилар а. Церан гІо-орца оьшуш цхьа зама йогІур йу вайнахана, аьлла хилла цо.

Лаххара кхо бІе шо хьалха даьккхинчу нохчийн турпалаллин илли тІехь дуьйцуш ду жерочун кІентан,

гуьржийн кIентан доттагIаллех лаьцна. Жерочун кIант, га доцу сара санна, цхьалха ву. Цуьнан верасаш хилла, дIахIитта баккхий нах бац, оьшучохь гIодаккха вежарий бац. Иштаниг сацо, човхо атта ду. Цхьалхачо дуьйцург, лелориг дош ца хета. Къонахашна йукъахь цуьнан рагI, массо аьлла ваьлча бен, йац. Цундела цхьалхачун бIаьрг сирла, лерг сема хила деза, цуьнан тешаме доттагI хила веза.

"Йочанан мохо идо дарц ва санна,
Расхачу ва дино ша чехка идавеш,
Хийистехь лаьттачу йуьртарчу пхьоьханна,
Веъна тIе ма хIоьтира и Юьспан ва Тойсам:
– Ассалам Iалайкум, хIай йуьртан кура кIентий,
Суьйре дика йойла шун кхоьллинчу вайн Дала!
Дакъаза ма вала, жерочун жима кIант,
Га доцу ва сара хадо атта бу, хьуна,
ТIам бойна ва леча куьйрано хьийзадо.
Сан кIезиг гIуллакх ду йуьртарчу кIенташца,
Хьо йуьстах валахьа, жерочун жима кIант.
– Iалейкум ва салам, хIай Юьспан ва Тойсам.
Хьо марша вогIийла, хьо Далла воьзийла.
Га доцу сара хадо атта хир ма бу,
ТIам бойна леча куьйрано хьийзор ду.
ПаргIато йу, хьуна, со новкъа ца гIерташ,
Хьайн долу ва гIуллакх ахь дийца мегар ду, –
Олуш, цIехьа ма вахара жерочун жима кIант".

Ша цхьалха ву аьлла, йуьртарчу кIентех дIакъастор новкъа догIу жерочун кIантана. Шен халахетар нене дуьйцу цо, шен и дийца ваша, шича воцу дела.

«– ЦІарна цІе йахна ву цхьа гуьржийн дика кІант.
И бІаьрга ва ганза, доттагІа лацанза,
Кху цІехьа ца верза, йар дуьне ца даа,
Делах дуй биъна ас, сайн дагца чІагІбеш.
Со хоттуш стаг хилахь, алалахь ахь цуьнга
Сарахь цІа вогІур ву, Іуьйранна со хаттахь.
Іуьйранна цІа вогІур ву, сарахь со хаттахь», –
Олий, дуьне дуьтуш, дІабузу дашо малх санна,
Йуьртах волу жерочун жима кІант.

ЦІарна цІе йаххана шортта нохчийн кІентий боллушехь, цо доттагІ гуьржашна йукъахь лоху. Гуьржийн кІант вехачу йуьрта а воьдий, хилла хІумма а доццушехь, орца доккху цо, буьйсанна йуккъехь аравер варий-те и гІо оьшучунна накъосталла дан, олий:

«– Ассалам Іалайкум! Іаьржачу буьйсанна
Хьалха лаьллина рема йоцуш,
ТІаьхьадаьлла орца доцуш,
Хууш хилла хІумма доцуш,
Орца доьхург мила ву-те?
– Іалайкум ва салам, хІай гуьржийн дика кІант!
Хьалха лаьллина рема йоцуш,
ТІаьхьадаьлла орца доцуш,
Схьагуш хилла хІума доцуш,
Орца доьхуш со ву, хьуна», –

олий, ша арабаьккхина некъ бовзуьйту нохчийн кІанта.

ГІаддайна, де доьхна гІо оьшуш волчу стагана гуьржийн кІант накъост хилла, дІахІотта кийча хиларх теша жерочун кІант. РогІера вовшийн тешаме хилар зуьйш,

илли тIехь хIоттийна сурт дукха хан йоцуш нохчашна тIехула Гуьржичоьнний, Оьрсийнчоьнний йукъахь иккхинчу дар-дацарх чIогIа тера ду. Нохчийн кIант, схьалоций, дIавоьхкий, паччахьан инарлина тIевоьдий, гуьржичо боху:

«– ГIалин йисте ва бовла эпсарш ца буьтуш,
Майдана бийла элийн стунаш ца буьтуш.
Адаман цIий муьйлу хин цIубдар санна,
Хьолахойн цIий муьйлу жерочун жима кIант
Вихкина ву, хьуна, вехачу хIусамехь,
Схьавало ло суна тоьллачех ворхI эпсар,
Кхоана ло суна эпсарийн ва хорма».

Хазахеттачу инарлас кхочушдо шена хьалха мел диллинарг, лаьцна волу нохчи шега схьавелчхьана. Амма цIеххьана гуьржичо боху:

«– Схьахьажал, цхьанделхьа, сан Iаьржа бIаьргашка,
Со хетий хьуна доттагI вухку кIант?
Схьахьажал, цхьанделхьа, сан шуьйрачу белшашка,
Сайн хьаша воьхкина, тешнабехк ва бина,
Эпсарийн куй туьллу кIант хетий хьуна со?»

Илли тIехь дуккха а хала киртигаш хIуьтту доттагIашна тIе. Амма оцу массо халонех стогаллица, доьналлица чекхбовлу турпалхой. Илли тIехь йалош йу оьздачу стеган хила йезаш йолу амалш.

«Ницкъ хиларх, хуьлуш вац йахь йолу дика кIант.
ХIилланах хуьлуш вац тешаме дика кIант.
Тешамо, гIиллакхо, собаро веш ву-кха.

Оьздалло, хьекъало,стогалло веш ву-кха
ГІиллакхах вуьззина йахь йолу дика кІант».

Тешаме доттагІалла тасало шина кІантана йукъахь.

Илли тІехь гуьржийн, нохчийн кІентийн васташкахь гайтинарш гуьржийн, нохчийн къаьмнаш ду. Царна йукъахь гергарло, доттагІалла чІагІдаларе сатуьйсу илланчас. Нохчийчуьра Гуьржийчу боьду некъ биллина баьлча, инзаре къиза тІом оьккхур бу. Оцу некъо хийла бусалба стаг Іазапах кІелхьарвоккхур ву. Оцу некъа тІехь нисвелларг декъалхир ву аьлла, дешнаш ду Хошкелдарчу Юсуп-Хьаьжин. Тахана, вай теш долуш, кхочушхуьлуш ду цу эвлайаан и шайхалла.

«Ма лойла вай, кІентий, вовшех тешам байна.
Ма лойла вай, кІентий, вовшех безам байна», –
аьлла, чекхдолуш ду халкъо даьккхина и башха илли...

Дог майра ЧIега

Нохчийн дуккха ширачу иллин турпалхо ву Дог Майра ЧIега. Кхаа дашах лаьтташ йу цуьнан цIе. Цхьана дашца аьлча, мила вуьйцу хуур дацара. Цундела и кхо дош, цхьа дош санна, олуш ду. ЧIега бохург цхаболчарна хIун ду ца хаьа хир ду. И неI, ков, гIап къовлуш буллу зайл бу. Арахьара чубогIучу баланах, гIайгIанах, мостагIех цIа лардийриг бохучу маьIнехь туьллуш хилла и цIе берана. Нохчийн латталардархочун санна гойту иллеш тIехь халкъо ЧIегин турпала васт.

Тамашийна йу наьрт-аьрстахойх лаьцначу дийцаршна тIерачу турпалхойн цIерш а. ГIажакъ, Новруз, Боткъин Ширткъа, Села-Сата, Белши, Бирдолаг...

ГIожакъ – гIаж бохучу дашах схьадаьлла ду аьлла, хета. ГIожан кIант ду цуьнан маьIна, Новруз туркойн къаьмнийн керлачу шеран дезчу дийнан цIе йу. И тайпа тIеэцна дешнаш барта дийцаршкахь нисдаларо гойту нохчийн, туркойн йукъаметтигийн вуно дукха хан хилар.

Ширткъа, хица йехаш йолу боьлкъазар санна, жима дийнат ду. Села-Сата – олхазаран цIе йу, «иволга» оьрсийн маттахь аьлча. Белши – белш бохучу дашах схьаайаьлла йу аьлла, хета. И зуда нуьцкъала хилар тIечIагIдеш тиллина йу и цIе.

ДегIан меженех, хотIах, куц-кепах схьайаьлла хуьлу цхьайолу цIерш: Лекха, Воккха, Жимниг, Хаза, Гома.

ХIун орам болуш йу Дарсаг, Малсаг боху тамашийна цIерш? Тахна а кIезиг ма йац вайна йукъахь Дарси-

гов, Мальсагов бохучу цІерех схьайевлла фамилеш. Уьш дорцан стаг, маьлхан стаг бохучу дешнех кхоллайелла йу. Бусалба дин тІедале Мохана, Дорцана, Хинна, Стигална корта бетташ хилла ломара нах. Цу хенахь дуьйна йисина йу Іаламца, хенан хІоттаман билгалонашца йоьзна йолу цІерш. Масала: Дарца-Дорцу-Дарсаг, Хаьштиг, БІаьсте, Марха, Малсаг, Маьлхи.

Вуно ширчу цІерех йу зударийн Ану боху цІе. БІаьрго ма-лоццу генахь латтий, стигаллий вовшахъуьйчу сизах олу ане. Дукха цІерш йу нохчийн маттахь туркойн къаьмнашкара тІеэцна. Уьш къасто хала дац. Оцу цІерийн чаккхенгахь дукха хьолахь бек, хан, бика, сари, гира, жан хуьлу. Масала: Хьайдарбек – хьалха воьдург ву, Гирихан – эла бохург ду, Айбика, Аьлбика – буттйоІ бохург ду, Хазбика, Товсари – нохчийн, туркойн дешнех кхоьллина цІерш ю. Хаза йоІ, Товш йоІ бохучу маьІнехь. Иштта кхоллайелла йу Куржан, Маржан, Нуржан. Хаьнгира – эла бохург ду.

Йоккха меттиг дІалоцу нохчийн цІерш йукъахь Іаьрбийн маттара тІеэцначара а. Уьш дукха хьолахь бусалба динца тІеэцна йу. Царна йукъахь уггаре йеза, сийлахь лоруш йерш Делан цІерш йу. Цул тІахьа пайхамарийн, эвлаяийн, шайхийн цІерш йогІу. Масала: Дауд, Абубакар, Ильяс, Салман, Яхья, ИбраьхІим, Якъуб, Мохьмад. Эвлайааш: Докка, Кана, Кишин Хьаьжа, Дени. Шайхаш: Мансур, Шемал, ГІеза-Махьма, Нажмудди. И тайпа цІерш вайн доьзалехь баккхийчара тохкуш йу.

Кегийчарна башха кхеташ йоцу и цІерш, Іеламнаха, цхьаъ тиллина ца йуьтуш, цкъацкъа шиъ туьллу. Нагахь цхьана кІантана Сайд-Ахьмад тиллинехь, шолгІачунна Сайд-Мохьмад, кхозлагІчунна Сайд-Іаьрби олий, дІайоьлху уьш. Баккхийчара, ши цІе йерг ши стаг вех-

хачул дукха веха олий, тохкуш йу шалха цIерш. Дукха хьолахь тIекIел цIерш Iаьрбан дешнех кхуллуш хуьлу: Iела-Хьаьжа, Мохьмад-Салахь, Абу-Бакар...

Iаьрбийн цIерийн чаккхенгахь цкъацкъа дин боху дош хуьлу. Иштта къасталур йу уьш кхечарах. Шамсудди, Аслудди, Бадрудди, Баудди, Насрудди – дин хесторан маьIна ду оцу цIерийн.

Кегирхойн цхьаццайолу цIерш хаза ца йека олий, шайн хотIе йало гIерта вайн заманахь. Элаха бохург цара, Алихан олий, йоккху, ПетIамат – Фатима, Медни – Мадина, Хадишт – Хадижа.

Тамашийна ду Руслан бохучу цIаран схьайалар а. Нохчийн, оьрсийн, кхечу къаьмнийн чIогIа йаьржина йу и цIе, къаьсттина кегийрхошна йукъахь. Нохчаша и цIе дукха хан йоццуш оьрсашкара тIеэцна хилар гойту, Руслан цIе йолуш баккхий нах вайна йукъахь цахиларо. Туркойн маттера Арслан – лом бохучух кхолладелла оьрсийн, нохчийн и Руслан бохург.

Цец ма довла, нагахь шайна Шиахьмад, йа ЭзарIела аьлла, цIерш хазахь. Нохчийн а, кхечу къаьмнийн санна, шайн гIиллакх ду терахьдешнех цIерш кхуллуш. ЛадогIахь, кхин а тамашийна йерш а хезар йу шуна. Масала: ШипIелг, Иссхьаьжа, Шиа, Эзарпаша...

ХІун йу хьан цІе?

Адамийн цІерш, адамаш санна, къона а, къена а, хаза а, ирча а, кхета атта а, кхетар воцуш а хуьлу. Сел тайп-тайпана уьш тахкаран а шен-шен бахьана хуьлу. ЦІершна чохь а, адамашкахь санна, хьулйина къайленаш йу.

Цхьайолу цІерш сийлахь, йеза хуьлу, вуьш, лело а там боцуш, ирча хуьлу. Амма уьш массо, сий деш, дукха лерина лело йеза. Бехделла хІайкал хино цІандо. Бехйелла цІе нехан даг чуьра йужу. И цІанйан гІирс дуьненахь а карор бац.

Адамна туьллуш йолу цІе а, кхерчахь йогуш йолу цІе а, цІен бос, адаман цІийн гергара дешнаш ду. Церан могІарера ду чохь Іен цІа боху дош а. Уьш массо а адам схьадаларх, цуьнан орамах, цуьнан хІух, цІарах хьакхалуш ду. Цундела берана туьллуш йолу цІе даима жоьпаллица хаьржина хилла. Йа хІоранна а шен берехь гІиллакх-гІуллакх, оьздангалла, майралла, доьналла ган лиъна.

Акхаройн амалш тергалйеш, церан ницкъ, майралла гуш, уьш санна, маьрша хила лаарна техкина хІара цІерш: Лоьма, Леча, Ченлерг, Аьрзу, Олхазар, Куьйра, Ча-Борз. И цІерш уггаре ширачех лоруш йу. Дуьненан поэзин лакхенашца дуста мега нохчийн иллешкахь говза гайтина акхаройн васташ.

Царна йукъахь боккхачу безамца, исбаьхьаллица гайтинарг берзан сурт ду. Иза гойту дорцана дуьхьал йоьдуш, цхьалха баттана угІуш, децашна тебаш. Бок-

кхачу тидамца, дуккха а тергалйина хилла и вайнаха. Цундела барзах схьайевлла дукха цIерш йу нохчийн.

Хьалха заманчохь хаддаза тIелетачу мостагIех данана лардан, йуьртана, махкана орцахбовла тIемалой оьшуш хилла. Цундела хоржуш хилла берашна Сурхо – тIемало, Баьчча – бIона хьалхаваьлларг, Бере – говрахь леларг, Пхьарчхо – чIутухург, Турсхо – гIарол деш верг боху цIерш.

Ницкъ берг массо хенахь лоруш хилла ломахь, цуьнан сий деш хилла. Тахана а ондачух бIотIа олу вай. ХIинцалерчу матте даькхчича, дийнна бIонехь, бIе стагехь болу ницкъ болу куьг бохург ду иза. И цIе, хаза ца йека аьлла, вайн заманахь ца туьллу. Бехк боцуш йицйеш йу Нала боху цIе а. Нал санна, онда ву аьлча, дозалла до вай, амма и цIе тилла ца лаьа. Бусалба дин тIедале уггаре тоьлла цIе лоруш хилла Нала. Изза маьIна долуш техкина берашна БугIа, Була (зубр) боху цIерш а.

ЙоIехь ницкъ ца лоьху, цуьнгахь хазалла товш йу. Цундела мехкарий баттах, маьлхах тарбо. Маьлх-Аьзни, Малх-Седа, Беттан Буьхьиг, Маьлхаш, Седа, Нур-Седа боху цIерш тахана а дуккха нисло нохчийн мехкарийн.

Дикалле сатуьйсуш, техкина Эсала, Тайна, ДикйоI цIерш.

Беран сибате, амале хьожий, туьллуш а хилла цIе. Масала: Месаш, Полла, БIаьргаш, Деши, Дети, Тайниг.

Нохчийн мехкарийн шира цIерш: Дийна, Лаура, Дагмара цхьаболчара кхечу къаьмнашкара тIеэцна лору. Амма церан орамаш нохчийн меттан кIоргенера ду.

Нохчийн ширачу цIершна йукъайогIуш йу цхьацца-болчу нехан тахана а нислуш йолу ирча цIерш: БунчIа, Гомакорта, ТIингар, IаьржабIаьрг, IаьржакIант, ТIунтIа, ГIучIа. Дукха хьолахь фамилешкахь йисна уьш таха-

на. Масала: Синбаригов – сийна бІаьрг, Аржикантов – Іаьржа кІант, Гомкортиев – гома корта.

И цІерш тахкаран а шен бахьана ду. Нагахь доьзалехь бераш леш, эгІаза, айпе кхуьуш хилча, нохчийн шира ламаст хилла, цомгашнаш могуш-маьрша бераш долчу доьзале дІалуш. Оцу кепара жинаш Іехош хилла цара. Цул тІаьхьа шайн бераш, цхьа совгІат дой, йуха схьаоьцуш хилла дас-нанас. Йухаоьцучу хенахь жинашна уьш ца довзийта, царна маьттаза цІерш тохкуш хилла, Диларш, Букъарш, ГІучІа олий.

Бер цамгарх тодаларе, дуккха а дахаре сатуьйсуш, техкина маьттаза БуппІаз, БунчІа, ТІингар, Зингат боху цІерш.

Экама, лело хала хилла йоІ. Цундела кхайкхаза йоІ дуьнен тІе йаьлча, цунна Цаоьшу олий, цІе туьллуш хилла. Доьзалехь йоІарийн барам совбаьлча, Сацийта, Тоийта олуш хилла. ГІуллакх гуттар гена даьлча, Яла, Еста, Совжан, Совбика туьллуш хилла. Оццу маьІнехь тІеэцна йу Умри боху цІе а.

Амма йоІаршка сатуьйсуш берш а ца хилла кІезиг. Цунна тешалла до Яха, Йиса, Ела, Деба бохучу цІерша. Царах схьайевлла йу Яхийта, Йисийта, Елийта цІерш.

Машар безаш а, лоьхуш а къам хилла нохчийниг ширчу заманахь дуьйна. Шайна гонах дехаш долчу тайпанашца, къаьмнашца гергарло дезаш, церан сийдеш, техкина йу Садо, Мулкъо, Гуно, Чарто боху цІерш. КІезиг бац вайна юкъахь Турко, Суьйли, НогІий, Іаьрби, Гуьржи, Япо, ХІири, Іаьнди, Таркхо, Оьрси, Герман, Ингалс цІерш йолу нах а. Туьйранашкахь санна, шайна йуьйцуш хезначу хьалдолчу пачхьалкхийн цІерш а тохкуш хилла берашна. Масала: Мисар – Египт, Шема – Сири, Ширван – Азербайджан, Іалман – Германи, ГІирма – Крым, Ийдал – Волга, Сибар – Сибрех...

Къеначу Адин хелхар

Ширачух бухадисинчу Іадатех уггаре зуламениг лоруш дара советан идеологаша чІир эцар. Шена дуьхьал бехха луьра къийсам латтийнашехь, тахана а вайна йукъахь лелаш ду и Іадат. Зулам динчунна бекхам бар дика ду йа вуон ду аьлла, дийцаре даькхича, и къовсам бехха бахлур бара.

Хьовсур вай нохчийн турпалаллин иллешкахь муха гайтина чІир эцар? Оцу иллешна йукъахь уггаре доцаниг дуй-те аьлла, жима илли ду "Къеначу Адин илли". Амма жима хиларо лах ца бо цуьнан исбаьхьаллин мах. Муххале къегина, бІаьрла гойту толлуш йолу тема.

Йуьртарчу йахь йоцчу кІанта тІехтохам бина пхьоьхана ваьлла лаьттачу Адин Сурхона:

«”Сел дика кІант хьо хилчахь,
Воккхачу Адин кІант, цІейоккху ва Сурхо,
Вуон-дика деъча, хьан да и Ада
Нахаца цхьаьна йуьртахь хила ма везара,
Цу ломан басешкахь даьхни кхобуш лелачул...”
Шена бина тІехтохам даге ла ца белла,
Дуьгу нускал ва санна, шен гила кечбина,
Цхьабосса шен пхьаьрчий ша улло даьхна,
Ша ваьлла ма вахара дог майра ва Сурхо».

Йуккъехула делахь а, тидам тІебахийта лаьа Сурхос улле даьхна хиллачу толла жІаьлешна – пхьаьрчашна. Цара билгалйоккху илли кхоьллина хан. Схьагарехь,

илли бусалба дин нохчашна йукъахь даржале даьккхина ду!

Салам а лой, шен дена тІехІутту Сурхо. Цо хоуьйту дена шена дина халахетар. ГІиллакхах, оьздангаллех дуьззина ду дас, кІантий деш долу къамел. Шаьш къаьсташ дас доьху кІанте. «Барт лохьа суна, сан хьоме Сурхо», – олий. Оцу дешнаша гойту мел чІогІа вовшашна везаш хилла дай-кІанттий. Шаьш вовшийн кхин гур воций хууш санна, мар-маракхетий, вовшашна барт ло дассий-кІантий. Тахана нохчийн доьзаллехь дегара атта дер доцу хІума ду и.

Да цІа хьажавой, ломахь дохнаца вуьсу Сурхо.

«– Ахь тІера биэр оьцучу ламанан кортошкахь,
Дуткъа дений дажош, ма сеци и Адин ва Сурхо.
ХІинца хьайна ма-луьу баккхалахь
ЦІарна цІе йаханчу цу Сурхон корта.
Къена Ада ма виси йуьртан тхьамда ва хилла, –
Бохуш, мотт эцна ма вахар, цхьа маттах ма лераг.
Мотт бохьуш веанчунна эпсар чин ва делла,
Ша цІехьа ма хьажийра цу эла Тимаркъас.
Испирташ ва детташ, къаьркъанаш ва мийлош,
Сурхона тІелаьхкира цо паччахьан ва эскар.
Кхолха го ва лаьцна, шаьш йукъа ма верзийра
И Адин ва Сурхо къорзачу салташа.
– Паччахьо суна совгІатна беллачу кху ломахь
Бажа бажо, бецан цІов ца буьтуш,
Эмалкаш ремина мала хи къийдина,
Сов пергІат лелаш ву хьой, Адий.
Кхин къуьйсур дац аша долара сан лаьмнаш, –
Бохуш, лета ма вуьйлира хІара эла Тимаркъа».

Кхузахь дешархочун тидам тIебахийта лаьа Сурхон къинхетамаллина. Ша вехь, дакхоза дуьсур ду-кх хIорш олий, хIинцца дина Iахарий, шайн нанойх дIа а тухий, мостагIчух лата волало иза.

«Дин хьалха нисвелларг бергаша ва кегвеш,
Шена улло нисвелларг, тур тухий, цостуш,
Ведда вала воьлларг, эккхийна, ва лоцуш,
Лечкъина, хьулвелларг къайла ца волуьйтуш,
И кхолха лаьцна гуо ша шалха берзийна,
И шалха бисна гуо ша цхьалха берзийна,
И цхьалха бисна гуо, бохийна, баржийна,
Ца виссал чевнаш шен дегIах ва хилла,
Жан метта ма вирзира и Адин ва Сурхо.
Йуьхь-дуьхьал, тIемалочуьнца тIемало санна,
Лата а ца ваьхьна, тIехьашха тIевеъна,
Тешнабехк бира цу эла Тимаркъас.
Шен салтийн дукха декъий ломахь Iахка дитина,
Дозална цIет дина, Сурхон корта эцна,
Ша цIехьа ва вахна ловзар дан вуьйлира
Элийн баьчча хилла и йамарт Тимаркъа.
Сурхох дог диллина, терсаш цIехьа ма бахара,
Сурхос безаш лелийна цуьнан хьоме ва гила.
Барзах угIа ма дуьйлира тешаме ва пхьаьрчий.
Кийра алу ва йаьлла, ша ара ма иккхира
Сурхо вина нана доьхначу цу дийнахь.
– Хьо аравалалахь, хIай къена ва Ада!
Да велча санна, гIийла ша терсаш,
Гоьзанца лаьтташ бу и Сурхон ва гила.
Доьттина доьша ца дууш, барзах угIуш,
Хьаьлхина ма лела цу Сурхон и пхьаьрчий.
КIайн киса туьллийла ахь, хIай къена Ада,

Сурхон корта баькккхинчу Тимаркъин корта,
Делкъа хан хилале баькккхина ца вагІахь…»

Нохчийчохь тахана даьхни дажо баханчуьра цкъацкъа маьрша цІа ца богІу нах. Цхьа хан йаьллачу хенахь, церан эрчадаьхна декъий карадо йа, дІакхиссина, йа дІадоьхкина. Зама мухха йелахь а, цабезам кхуллу иштачу къизалло. Ша-шаха герзашка кхийда тІаккха куьйгаш.

«Ламанан ирзошкахь, Тимаркъин махкахь,
Дог Іаббош вилхира и къена ва Ада ,
Корта боцу и дакъа шен мара ва къуьйлуш…»

Ша ца вовзийта, сагІадоьхучун бедарш йухий, пхьуьйша шаьлта а лачкъайой, воьду Ада Тимаркъин ловзарга, шен кІентан корта стоьл тІехь гарна кхоьруш, лаьттан бІаьра а хьоьжуш.

«– Халхавалахь, сагІа лур ду хьуна, – шега аьлча,
Шен кочара таьлсаш наьІарге кхиссина,
Доьхначу цу дагца, ша халха ма хьаьвзира
И къена ва Ада Тимаркъин хІусамехь.
Леррина халхар тергалдича,
Дего доладелира Тимаркъин куьйгаш.
– Къеначу Адин берзан болархтера хета суна
Халхаран хьан болар, къегина ши бІаьриг,
Лакхалац соьга хІара мерзан пондар, –
Къера хуьлу Тимаркъа».

Нахана зулам динарг цкъа а хир вац сапаргІат. Мел нуьцкъала герз цуьнан карахь хиларх, мел стоммачу бо-

латан неIарна тIехьа иза лечкъарх, даим кхерам лаьттар бу зуламхочун даг чохь. Илли а долу иштта чекх:

«Тимаркъин горга корта таьлсаш чу биллина,
Тимаркъин ловзар дохийна, экхийна.
Ша цIехьа ма вирзира и къена ва Ада».

Нийсо тоьлу, бехкечунна бекхам бо Дала. Амма вай дийцинарг эрна хир дара, аьлла хета, оцу иллин тIаьхьара кхо могIа ца балийча:

«Сурхон горга и корта докъаца биллина,
Сурхо винчу ненаца ша халха ма хьаьвзира,
Дог майра и Ада, доцучу ва дагца!»

Цхьаьннен а ма дезийла, иштта дог доьлхуш, толаман халхар дан!

Боьлкъазар-гІала стенгахь йу?

Муьлхха а меттан дешнаш шина декъе декъало. Цхьана декъах вай хІора дийнахь пайдаоьцу. ШолгІаниг – наггахь бен къамела йукъа ца даладо. Масала: "Де дика хуьлда" бохучу маршалла хаттарехь, кхуьй а дош хІор дийнахь лелачех ду. Амма:

«Чо чехка чола куй
БІаьштиг тІе тоьттуш,
Терса-маймал дуткъа тур
Шен буйнахь къуьйлуш», –

бохучу могІанехь «чо чехка чола куй», «терса-маймал дуткъа тур» боху дешнаш наггахь бен къамелехь хьахош, далош дац. Царах ширделла дешнаш олу.

Халкъан барта кхолларалле хь, къаьсттина туьйранашкахь, турпалаллин иллешкахь нисло ширделла дешнаш.

Кегийрхой хьехо ца оьшуш, цхьацца болчу баккхийчунахана а ца бевза иштта чу дешнийн чулацам, хаьттинчунна царах кхетам бала а ца хаьа. Масала, турпалаллин иллешкахь кест-кестта хьахош йу Боьлкъазар-гІала. И хІун гІала йу, стенгахь хилла къастадале, хаа деза "боьлкъазар" бохучу дешнаш маьІна.

ХІун йу боьлкъазар? И жима акхаро йу. Адам кІезиг лелачохь, дуьзна охьадогІучу татолаш чохь йехаш хуьлу иза. Бердаш охкуш, хинна дуьхьал чалх йетташ, лаьттах Іуьргаш дохуш, ша йеха меттиг йовзуьйту боьлкъазаро. Оьрсаша цунах крот олу.

ГIизларх олу нохчаша Боьлкъазар-гIала. Хаттар хIутту: хIунда тиллина цу гIалина оццул тамашийна цIе? Сих-сиха тIедуьйлучу Терк-хих ларбала гIерташ, цунна дуьхьал чалх йетташ, ваьлнаш деш, адамаша, боьлкъазаро санна, кегийначу баьрзнашна йуккъехь Iуьллуш йолу дела тиллина ГIизларна и цIе.

Массарна хаьа хир ду «турмал» боху дош, цуьнан маьIна, амма и дош стенгара схьадаьлла ца хаа дукхахболчарна.

Цуьнан истори цхьа бIе ах бIе шо хьалха Кавказехь хиллачу тIамца йоьзна йу. Мел чIогIа тIом хиларх, махлелор дуьтуш ца хилла цу хенахь а. Хьалха дIадоьлхучу эскаршна, шайн кега-мерса сурсаташ а оьций, тIаьхьахIуьттий, боьлхуш хилла баккхалхой. Цара берийн ловзоргашца цхьаьна, тIеман гIирс а хилла бухкуш, турмалийн биста кхаччалц.

"Цейс" цIе йолчу немцойн фирмано арахоьцуш хилла, шатайпа аьнгалин бIаьргаш дохкуш, йина моноклаш. Церан цIе хилла «Турмор». ХIинца йолчу турмалех уьш къаьсташ хилла цхьана бIаьрга хьоьжуш хиларца. Иштта немцойн «Турмор» бохучу дашах схьадаьлла ду нохчийн «турмал» боху дош.

Баккхалхой хьаххийнчуьра ала деза Завалун мокханех лаьцна: турпалаллин иллеш тIехь кест-кестта хьахадо уьш а. Турмалш санна, йохк-эцархоша кхечу сурсаташца цхьаьна духкуш хилла мокханаш а. Кавказан тIом болчу хенахь Нохчийчохь дика вевзаш хилла Завьялов боху оьрсийн совдегар. Цо духкуш хилла уьш, цунах схьайаьлла мокханийн цIе, «Завалун мокха» аьлла. Цунах схьайаьлла йу нохчашна йукъахь хIинца нислуш йолу Завалу боху цIе.

И тIечIагIдо Сипсо боху цIе оьрсийн инарлин Слепцовн фамилех схьайаьлла хиларо.

Сих-сиха далош нисло нохчийн фольклорехь "къалор" боху дош. «ЛадогІа цкъа соьга, сан жима къалор», – олий, йистхуьлу нана шен кІанте. "Къалор" бохург – "кІант" бохург ду. И гучудолу нохчийн ширачу цІершкахь. Масала: Тимаркъа, Берсанакъа, Барзакъа – Тимаран кІант, Берсин кІант, Барзин кІант бохучу маьІнехь лела и дош.

Стенгара даьлла тоьпана, «мажар-топ» аьлла, цІе тиллар? Мадьяраша – мажараша йечу тоьпех аьлла вайнаха мажар-топ. Оьрсаша цунах «венгерка» олу. Мажар-тоьпаца цхьаьна фольклорехь нислуш йу «пиренг-тапча» а. Оьрсаша цунах «франкский пистолет» олу.

Стенгара схьаевлла «терсмаймал туррий», «цІокъболат туррий» боху цІерш? И ший тур а фольклорехь, диттаца шок етта аьлла, эпитет йолуш ду. Ластийча, мохца шок лоькхуш хилла уьш. Цхьаммо терсачу майМалх тера, вукхо оьгІаздаханчу цІоькъо санна, гІовгІа йоккхуш хилла цу шиммо. «ЦІокъ» бохург оьрсийн маттахь «барс» бохург ду.

Ткъа муха кхолладелла «къамел» боху дош? И шина дашах лаьтташ ду: къа, мел бохучу. Луьйш верг гІалат ваьлча, къа хуьлу цунна, цхьаннан догъоьцуш, и вистхилча, мел хуьлу. Дукхалуьйриг мацца гІалатволу, цундела къинойх ларлуш хила веза хабарна тІера верг...

Дицдан йиш йоцу дешнаш

(нохчийн турпалаллин иллешна тIехь нислуш долчу ширачу дешнех кхетор)

Нохчийн турпалаллин иллеш тIехь, уьш даьхна дукха зама хилар бахьана долуш, таханлерчу дешархочунна кхета хала дустарш, цайевза хIуманаш, ца хуу дешнаш нисдала тарло. Масала: **терсмаймал-тур, салойн элий, Боьлкъазар-гIала, пиренг-тапча, цIокъболат, хьенапан шаьлта** иштта кхин а. Уьш дукхахдерш ширделла, ккузаманахьлерчу нохчийн маттахь наггахь бен ца лелаш долу дешнаш ду, амма оцу архаизмех ца кхетча, хала хуьлу дерриг иллин чулацамах кхета, цуьнан историн маьIна дан.

Барзакъ боху дош тахана "духар" бохучу маьIнехь лела. Амма илли ккуллучу заманчохь цуьнан чулацам, "тIемалочун духар" аьлла,хилла. Цу йукъадогIуш хилла **гIагI** – аьчкан хIазарех йуьйцина коч, **турс** олуш йолу мостагIчун шаьлтанах ларвеш йолу дуьхьало. Дукха хьолахь уьш йеш, пайдаоьцуш хилла **булан** (зубр) цIоканах. ТIемалочун духар хьахийнначуьра билгалдаха деза кхин цхьамогIа ца кхеташ долу дешнаш. Масала**: бIоржамаш (кхакханах, бIегIагах, тIаьрсигах йина мачаш), гIовтал (тIехула духу духар – бешмет), чилхьесан бухкар (чилланан хьесах йина аса), пезагаш (мачашна чухула йуху тIаьрсиган йеха йуткъа пазатийн тайпа), кисин тIам (коьрта туьллучу шипонан тIам), йездари (Езда-гIалахь дина дари), гуьлмаьнда (цIен-къорза дарин йовлакх), вендиг, пиренг-тапча,**

осмалойн тапча, мажар-топ, бархІсонара топ, кІожам буьллу топ. И ерриг цІерш Кавказан тІом болчу хенахь тІемалоша пайдаоьцуш хиллачу герзийн цІерш йу.

Вендиг – венецианский пистолет

Пиренг-тапча – «франкский пистолет» бохучу дешнех схьадаьлла ду. Цунах терра туркойн (осмалойн импери) тапчанах схьайаьлла йу **осмалойн тапча** боху цІе. **Мисар-топ** – Египтера топ. **Мажар-топ** – мадьярийн, венгрийн топ бохург ду.

Терсмаймал-тур – цхьаболчу Іилманчаша Гоьрдас динчу таррийн тайпа лору (оьрсийн «ревущая обязьяна»).

БархІсонара мажар-топ – (восьмигранное мадьярское ружье) хьалха заманчохь австрийхойн, венгрийн тоьпаш сенаш болу биргІанаш йолуш хилла. Ширачу заманчохь тІемалоша лелош хилла герз дийцича, хьахо деза **секха-Іад**. Саттийна болчу цІулла серах бахтарца цуьнан ши йуьхьиг вовшашна тІе а озайой, деш хилла и. Кхузахь а пайдаоьцуш хилла булан цІоканах. МостагІчунна тІе чІунаш (пхерчий) кхуьйсуш хилла цуьнца.

Массо илли тІехь бохург санна, тасадаларш дуьйцуш, хьахош йу **хьенапан шаьлта**. Цхьаццадолчу хьостанашкахь турпалхочуьнгахь **гоьрдин шаьлта** хуьлу.

И ший шаьлта доларчу цІерех схьайаьлла йу. **Хьенап, Гоьрда** бохуш, йерриг Кавказехь гІараваьлла хилла нохчийн ши пхьар. Цара йина шаьлтанаш чІогІа лоруш, сийдеш хилла тІемалоша. Гоьрдас йина шаьлта Лев Толстойн хенахь уггар мехала герз хилла Оьрсийчохь. Цара и йина долчу болатна цІе тиллина **«гурда»** аьлла. Цунах лаьцна йаздина ду Лев Толстойн «Казаки» цІе йолчу повестан авторан дешхьалхенехь.

Иштта турпалаллин иллеш тIехь нисло тахана цхьаболчу дешархошна муьлш бу ца хуучу къаьмнийн цIерш.

Масала: **ташхойн, таркхойн, салойн элий, желтой, мисархой, шемахой, гIезалой, осмалой, гIебартой, и. дI. кх.**

Таркхой, салой, ташхой элий – гIумкийн элий бу. **Желтой** – грекаш**, мисархой** – египтянаш, **шемахой –** сирийцаш, **осмалой** – туркой, **гIезалой** – татараш, **гIебартой** – кабардинцаш бу.

Иштта нисло турпалхой лелабаханчу меттигийн цIерш. Масала, **Таркхойн хIорд** – Каспий-хIорд, **Боьлкъазар-гIала** – Кизляр, **Ширванан аренаш** – хIинцалерчу Азербайджанера Ширванан кIошт, **пана аре, пана мохк** – йистйоцу акха, адамо ког баккхаза латтанаш**, гIулозан боьранаш** – Чергазийн раьгIнашца йолу, хьаннаш йевлла, таьIна меттигаш. **ГIоба** – Кубань-хи. **Ийдал** – Волга-хи.

СалттIай – паччахьан заманчохь эскарш дехьа-сехьа дохуш хилла бурам.

Эндари – Дагестанера **Андрей-аул**. **ХIинжа-гIала** – кхузаманахьлера Махачкала йу.

Акхаройн цIерш хуьлу иллеш тIехь. Тахана нислуш йу цхьаццаболчу нехан **Була** цIе. **Була** – "зубр" бохург ду. **Алмас** – адамех тера, нахана дика дохьу, туьйранашкара васт ду. Иштта цIе а туьллу нохчаша шайн берашна.

Гила-борз – тIахъаьлла турпала борз. Цуьнан сийна туьллуш йу берана **Гила** боху цIе.

Нана-борз – уггар дера, шен бен, кIезий лардеш, леташ йерг йу ширачу нохчийн кхетамехь.

Царал сов **била-борз** хила тарло иллеш тIехь. И бIаьстенан йуьххьехь йина, кхиъна йалаза борз йу.

Гила – дин бохург ду.

Іовла Іахар – Іай биначу Іахарх олу.

Деций – уьстагІий ду

Пхьаьрчий – толлу жІаьлеш ду**.** Ширачу заманчохь, тІехуу дин санна, чІогІа хьоме лелош хилла уьш нохчаша.

Биэр – дань, налог, йасакх.

Базанан дечиг – тис ягодный

ДаІам – барсук йу. "ДаІам санна ву" олу дилхалахь, могаш, онда волчу стагах.

ЧагІалкх – нохчаша вираца цхьаьна уггар оьзда йоцучу дийнатех лору аккаро йу**.**

Туодакх – къора котам (дудак).

ЦІокъ – ша болчу ломан баххьашкахь йехаш йолу дера аккаро (барс).

Борзанан ков – босболчу эчигах (борза) дина ков (бронзовые ворота).

Мимпес – амнистия, манифест, паччахьан омрица лецначуьра паргІатваккхар.

Гуьмалг – даьтта чохь лело кхийра кхаба.

ГІарбаш – рабыня

Бурчам – стихия

ГІарол – часовой

ГІера – тІемалойн тоба (военная дружина)

Кано – конвой

Чалтач – палач

Меташка – оьрсийн зуда – (матушка).

МухІажар – махкара дІавахана стаг.

Сахь – бархІ кана йалтийн барам.

Йитаб –дІасабуьгучу тутмакхийн тоба (каторжный этап).

ЦІоькъа – акха, караІамоза бохург ду.

ЦІоькъа айгІар – акха, тІехаа Іамоза говр йу.

Эсаран мох – Іуьйренан йис тІера хьоькху шийла мох бу.

ХІордан мох –Таркхойн хІорд болчу агІорхьара хьоькху, догІанна хьалхара мох бу.

Туш – адам деха меттиг, туп, шахаьр

Йора кІайн кехат – мохехь, карахь саца ца луш, йорт йетта кехат.

ЦІен цІет – бекхаман билгалонна йоккхуш хилла дегІан меже (цІет) цІийх йузий хилла, цундела цунах **цІен** аьлла.

Букара тоьла – корта охьатаІийна бен чоьхьа ца валалуш йолу, лаьттах йаькхина къайле.

ЦІоькъа рема – карагІамозачу говрийн рема.

ДорхІ – гуьйренан малхо дохдинчу лаьттах хьалайолу сийна буц.

Йекъа йорт – говрахь воьдучу беречунна лан хала долу говран болар, иноходь.

Дерматан дуьрстанаш – стоммачу цІоканах йина дуьрста.

Докхан нуьйр – дакх олучу дечигах (березех) йина нуьйр.

Нуьйран гІонжагІа – говран нуьйрана тІехьа хІума дІайехка йа дІатаса йина меже.

Децийн дилха – уьстагІийн жижиг.

Гуьржин цІен чагІар – гуьржаша кемсех доккхучу мустдинчу муттан цхьа тайпа.

Муьшан дечиган текх – карагач.

Къохка дечиган кад – клен.

Акха борц – арахь дІабеза болуш болу борц (дикое просо).

Куьйган кохьар – куьйга хьийзайеш, дама, ахьар, цу боккхуш йолу коьчал – (ручной жернов).

Оьзиган шед – дика дабагІа динчу цІоканах йина шед.

Совран ботт – стоммачу цІоканах йина туьран, шаьлтанан ботт – (кожанные ножны).

Іаьржа гІалмакхо – гІалмакхойн къомах Іаьржа бос болу стаг.

Іаьржа иэр – толлу жІаьлийн цхьа тайпа.

Машин чоьш – гезго маша буцу хьесий. Илли тІехь кху кепара далийна ду: **оьхучу цІийнна машийн чоьш дагийна** аьлла. Гезган маша багийна, цуьнан чим тІетесча, оьхучуьра цІий соцуш хилла.

Дехаран кехат – цхьа гІоли, нийсо, бакъдерг лоьхуш, паччахан хьаькамашка йаздеш хилла кехат – (прощение).

Тхьамда – тобанна хьалхаваьлла стаг.

Сало – токхо (изобилие)

Сет – хІост (отметина)

Сур – эскар, бІо (войско)

ЦІетта – вийначу мостагІчунна чІир йекхна хилар тоьшалла деш, даькххина лерг, куьг, корта йа кхин йолу дегІан меже.

ЦІура – евнух

Сардал – паччахьан векал, наместник царя

ГІера – дуккха а цхьаьна гулйеллачу акхаройх "арданг", "гІера" олу, цунах схьадаьлла ду "мостагІийн гІера" бохург.

Аьрта лоьраш – шайн корматалла кхоччуш карайерзийна боцу лоьраш.

КІайн истанг – кІайчу машех беш болу нохчийн куз.

Мокхазар бердаш – мокхазан тІулган бердаш.

Сухара леча – аренца бен беш долу леча.

Къорза эпсар – бес-бесара духар дуьйхинчу паччахьан эпсарех (драгунех, уланех) олуш хилла.

Ханнийн божал – тIеттIа стаммий дечигаш (ханнаш) йохкуш, диначу божалх олу.

Тесина некъ – уьшала йолчохь, йа охьтаьIна меттиг йолчохь латта тосуш биначу некъах олу.

Берцан сискал – берцах (просо) сискал, худар, локъамаш йеш хилла хьалха.

Мекха зIенаш – мекхано йиъна, тишйелла аьчкан хIазарех йина зIе.

Огаран буц – аренан буц (ковыль).

ГIота – даьхнин керт, цхьацца долчу иллеш тIехь чохь Iен цIа.

ГIундалгIеш – адамал лекха йолу, басар доккху йараш (черная бузина).

Ботт – тур, шаьлта, урс чудуьллу ботт (ножны).

ГIалмакхойн аре – гIамаран аре (калмыцкая степь).

Нуьйран бухка – нуьйр динан букъа тIехь чIагIйен бахтар – (седельная подпруга).

Акха эмалк – караIамоза, акха говр.

ГIап – патармаш чудохку гIап, (патронташ), мостагIашна дуьхьал чIагIйиначу меттигах а, кевнах а олу гIап (крепость).

ГIура – тоьпан молха чудухкург (пороховница).

Истанг – батийначу тIергIан, машин куз (войлочный ковер)

Черт – эрзах йина кIелтосу хIума (рогожа, циновка).

МазлагIа – накхарш лело меттиг.

ГIели диллина ботт – гIелин (олово) кIурбиллина ботт (луженные оловом ножны).

ГIала – стен сай.

Докхан дечиг – береза.

Кера мекхаш – хьийзийна мекхаш. **«Болатан бурош ва санна, чІабийна ва даьІна, хьан кера и мекхаш»**, аьлла ду илли тІехь.

Базаран бамба – базарахь духку кІади.

Оьрсийн мокха – саттийна, шена чудуьллуш масех дитт долу мокха (урс). Кхечу кепара цунах олуш хилла «Завалун мокха», и Завъялов цІе йолчу оьрсийн совдегархочо духкуш хилла дела.

Йохаран гІала – гуттар а лаьттар йоцу, лийр долу адам санна, йухур йолу гІала боху маьІна ду оцу дешнийн. Изза чулацам болуш далийна ду илли тІехь: «Йохаран паччахьан набахти» боху дешнаш.

Сетта пошта – говраш йужуш йолу хьалдолчу нехан кІеда пайтон (ворда, фаэтон).

БІарз – говрах а, вирах а хилла тІаьхье.

ГІирмийн мохк – Іаьржачу хІордана йистехь гІирмин (Крым) гІезалой (татараш) беха мохк.

КІайн ловзар – кхузахь бакъ, тоьлла ловзар бохучу маьІнехь лела.

Иштта иллеш тІехь нисдала тарло **кІайн йийсар**.

Хьоьхан гирда буьззина цІен деши – липа олучу дечигах йина 12 кийла хІума чухоьу пхьегІа.

ДоьгІначу гІокхана мажар кхеттачу кІантана... – дІахІоттийначу Іалашонна (мишень) нийсалла топ тохар.

Дерматан жуларш – дабагІа динчу цІоканан дуьрстанаш.

Дермат, дабагІа дар – цІока шех пайдаэца кечйар.

Эрмалойн турмал – эрмалоша (армянаша) йухкуш хилла бинокль (подзорная труба).

Анда – болат.

Арц – тIехь хьун йолу лам.

Алаша – йужуш лелош йолу говр.

Акъари – ломахь шера меттиг (плато, плоскогорье).

Йайдакх говр – нуьйр тиллаза говр.

Курпал – йоккха топ (мортира).

Йохаран курпал – йоккхачу тоьпан оьккхуш болу хIоъ.

Іаббазан Мохьмад

"ЖІуга" аьлла, нохчийн матте даьккхина хилла "парти" боху дош Іилманчаша. Ша хаъал хилчхьана а къуьйсуш, схьавогІуш ву Іабазан Мохьмад. Жима волуш – берашца, школе вахча – хьехархошца, гІеметта хІоьттича – Іилманчашца. Дерриге дов матта тІехула ду. Буьйцуш болу мотт иэбича, талхийча, цу йукъа кхечу меттанашкара дешнаш кхийсича, нах санна, тап-аьлла ца Іало иза.

– Ламаз до виремя тІехтуьлуш ма лаьтта бабушкин, – нанас чохь берашка олуш хилча, и ламаз ца дича а хІумма дац. – Иштта бехбина мотт хезаш кхиъначу бераша-м муххале а дийр дацара ламаз, – боху Мохьмада. – ТІехула тІе, нахаца бийца мотт хир бац церан.

Ткъех шарахь нохчийн терминологин дошам тІехь къахьоьгуш волчу Аббасов Мохьмадах лаьцна ду хІара дийцар.

Жима волуш школе кхайкхина, директоро арз дира Мохьмадан дега. Дуьйцуш дерг оьрсийн маттахь доллушехь, директоро диканиг ца дуьйций хаьара кІантана. Амма цхьа дош къаьсттина даг чу дижира цунна: "недоросль" боху дош дара и. Ванах, дан мукъана хІун ду те и аьлла, баккхийчаьрга и дош нохчийн матте даккхийта гІиртира иза. Амма «недоросль» боху дош хууш стаг вацара йуьртахь. Хьехархошка хатта эхь хетара.

Оцу дешан маьІна лоьхуш, кхунна дуккха а дешнаш девзира. Уьш хаза, ирча, самукъане, гІайгІане, гергара, хийра хуьлий а хиира. Цу хенахь дуьйна хІор керла дош, цуьнан маьІна дІайаздан волавелира хІара.

ТIаккха гучуделира адамаша, шайна атталина, вайнехан дара-дацара аьлла ца къестош, дешнаш тIеоьцуш, царах къамелехь пайдаоьцуш хилар. «Город», «улица», «занавеска» бохучу дешнийн кхетам болу дешнаш нохчийн маттахь доллушехь, уьш оьрсийн маттера тIеэцна гIалгIаша. Дошам тIе а девла и дешнаш. Амма царна бехк буьллийла дац вайн.

Нохчаша а эцна «словарь» боху дош тIе, вайн маттахь и маьIна долуш ши дош доллушехь – «дошам», «лугIат».

– Оьздачу стага мотт а оьзда буьйцу: ша бийцахь – цIена оьрсийниг, йа цIена нохчийниг, – боху Мохьмада.

Шиъ, иэбина, буьйцуш болчу зIакаран матто талхайо муьлххачу а меттан хазалла. ТIеэцна дешнаш доцуш цхьа а мотт бац. Ингалсан маттахь уьш йезткъа процент сов хир ду. Оьрсийн маттахь – кхин а алсам.

Вай дуьйцуш дерш уьш дац, ойла ца йеш, бIаьрзе тIеэцарш ду. Уьш къаьсттина дукха ду нохчийн билгалдешнашна йукъахь. Масала: вайн ламаст хилла дIахIоьттина «социальни», «официальни», «культурни» боху дешнаш, хийца ца хуьйцуш, ма-дарра тIеэцар. Кхузахь суна чIогIа нийса хета "Маршо" радион журналисташа и билгалдешнаш -н- суффикс йоцуш алар: «социале», «официале», боху Iилманчас.

Хийра дека нохчийн маттахь -ск- суффиксаш йолу билгалдешнаш а, масала, «социалистически», «дипломатически», «экономически». Оцу дешнийн, вайн матте тIеоьцуш, чаккхенаш хийца йеза: «социализман», «дипломатикан», «экономикан». «Дипломатически ранг» аларан метта «дипломатикин дарж» аьлча, нийса хир ду, аьлла хета цунна.

Терминаш нохчийн матте йахар ткъе итталгІачу шерашкахь дуьйна дІахьош дара Нохчийчохь. Уьш толлуш, зорбанехь арахецна дуккха белхаш бара. Хьалха тІом болуш, Соьлжа-ГІалахь Чеховн цІарахчу библиотекин ларми чу кхечира Мохьмад. Цхьа книга схьаэцна, пхьош хьаькхна, тІера чан дІайаьккхича, цо дийшира: "Терминологин дешнийн жайна", кхечарна тІехь – "Іалам довзар", "Кехат белхийн жайна", "Адам дуьнен чу муха даьлла".

Оцу ширачу тептарш тІехь «микроскоп», «телескоп» боху дешнаш нохчийн матте даха гІиртинера Іилманчаш. Церан уьш, цхьа шайтІаналла доцуш, беламе а нисделлера: «лакхара охьахьожург» (микроскоп), «лахара хьалахьожург» (телескоп). Кхечу меттанашкарчу дешнех оцу тайпана къехкар сонталла йу.

Мацах дуьххьарлера нохчийн "Серло" газет арахоьцуш, журналисташна хьалха декхар хІоттийна хилла, массо дош нохчийн матте даккха деза, шуна, аьлла. Чернокозовс йазйина статья кхаьчна хилла цхьана журналистана. Цо и материал нохчийн матте а йаьккхина, кІел йаздина, бохура, Іаьржагазаев аьлла.

«Оцу тайпа гочдархойх ларвала веза, – боху Мохьмада. – Терминаш нохчийн матте йахар, цхьана Іилманче балур болуш болх бац. Сайна хетарг халкъан кхиэле дуьллу ас. Наха къастор ду дика-вон, – боху цо. – Масала, «школа» боху дош «Іамар» бохучунна гергара долу дела, цунна Іаьрбийн суффикс тІетоьхна, «Іамарат» ала мегар дара. «Хьукма» бохучу Іаьрбийн дашах схьадаьлла нохчийн «хьаьким» боху дош. «Хьукма дина» бохург – «нийсо йина, дов къастийна, кхиэл йина» бохучу маьІнехь лела вайн заманахь. Нохчий цІера бахале правительствох «хьукмат» олуш хилла. ХІинца а йукъадало мегар дара и дош. Оцу кепара «производствох» ала ме-

гар дара «белхамат», «представительствох» «векалалла» олучул, «векалат» аьлча, дика хир дара. «Министралла» бохучул, ингалсан маттахь санна, «министери» ала дезара вай а. «Учебное заведение» – «дешамат» аьлла, йукъадало мегар дара. «Буьйр» – «команда» ду, «буьйранча» – «командир» ву, ткъа «командованех» «буьйрат» ала мегар дацара? – хоьтту Iилманчас. – "Хазна" боху дош вайна массарна девзаш ду берахь туьйранашкара дуьйна. «Бюджетах» ала мегар дара – «хазнат».

Бусулба пачхьалкхашкахь «администрацех» «идарат» олу. «Гражданин» бохург – «махкахо» аьлла, гочдар нийса дац. Цунах – «маьршхо» ала мегар дара. ДагадогIий шуна, турпалаллин иллеш тIехь «маьрша стаг вийна, лурвоьлла вацара со», боху дешнаш? Зуламан лай вен магийнехь, маьршачу стагана зен дан ца магийна Iадатехь. Оцу дашо ша гойту адам лаьтта социале тIегIа а, цуьнан бакъонаш, декхарш. «ДарбанцIа» бохучул, лазарна дарбадечу хIусамах «лазарат» ала мегар дара».

Мохьмад, доккха са а доккхий, дIатоь: цунна шена а хаьа ша вайга кхийдош долу дуккха а дешнаш халкъо тIеоьцур доций, вуьш беламе дуй.

– ТIаккха хIун де вай? Массо, чучча куьйгаш дохкий, охьаховший? Цхьаъ хьалха дIа ца волавелча, вуьш тIаьхьа хIуьттур ма бац, – боху цо.

Цхьана хенахь Мохьмад нохчийн пачхьалкхан архивехь болх беш вара. Цу чохь тIамо багийна цуьнан дуккха а Iилманан белхаш. Цо нохчийн матте даьккхина, «ГIуллакхйоза» цIе а тиллина, делопрозводство. «Архив» бохучух «ширтептаргIа» олу цо. «Къанун» бохург Iаьрбийн маттахь «закон» ду. Желтойн «канон» бохург а цунах схьадаьлла. «Конституцих» – «мехкан къанун», «законодательствох» – «къанунат» ала мегар дара, боху вайн Iилманчас. «Правосудех» – «кхелхьукма», «служ-

бах» – «гІуллакхат» олу цо. Масала, «налоговая служба» – «йал йоккху гІуллакхат».

Мохьмадан дуккха а болчу хьехамех аса даггара резахиларца тІеэцнарш масех бу. Лаьтта бухара йоккхучу хазнех вай «маьІданаш» олу. Масала, «мехкадаьтта» шортта долчу меттигах «маьІдагІа» аьлча, дика хир дара. «Компетенция» – «охІалолла» бохучу дашо дика гочдо. «Уполномочить» – «весаван» аьлча, дика хета.

Иттех болх бу вай йуьйцучу темехула вайн Іилманчас зорбане баккха кечбина. Эзар исс бІе ткъе шийттал гІачу шарахь дуьйна Соьлжа-ГІалахь «Нохчоблзорбано» арахоьцуш хилла "Нохчийн терминологин дешнийн жайнаш".

Шина баттахь цкъа арадовлучу оцу жайнийн авторийн Іалашо хилла, йеригге терминаш нохчийн матте йаьхна, хІор белхан метте дІаккхачо, гІуллакхйозанан болх вайнехан маттахь дІакхехьийта. Амма и дика Іалашо, цул тІаьхьа кхузткъе итт шо даьлча а, кхочушхилаза йу.

Ткъе итталгІа шераш чекхдовлуш, Сталинан репрессиш гуттар чІагІйеллачул тІаьхьа, гІуллакх терминологи хьехочохь ца хилла. Жимма а йоза хууш волу нохчи шена зуламах кІелхьарвала меттиг лоьхуш хилла.

Амма оцу халачу хенахь партега шайн безам мел бу гайта доьналла долуш Іилманчаш а хилла нохчийн. "Нохчийн терминологин дешнийн жайнаш" леррина листича, Іораболу и безам. Парти боху дош цара "жІуга" аьлла, даьккхина хилла нохчийн матте. Вайн маттахь вовшахъхьерчачу садолчу хІуманийн уьйригах ма олу "жІуга". Уьш хила тарло накхарш, чхьаьвригаш, лаьхьарчий. Кхин цхьа къайлах Іоттар а го оцу дашехь «массо халкъийн дена" Сталинна йина: «ЖІуга» – Джугашвили-Сталинан бакъйолчу фамилин орам ала

гIоьртина хила а мега и. «Нохчийн къам, бехдина, Сибрех дохуьйтуш, бехке боцу нах бойъуш, биснарш кхерош, охьатеIош, чекхбелира и мур. Керла терминаш йалийра оцу замано нохчийн матте: «комендант», «гулаг», «халкъан мостагI», «комендатура».

Хьалха нохчашна хезна а доццу казахийн, киргизийн дешнех: «Чимкент», «Чу-станци», «Балхаш», «бешбармакх», «Пишпек» шорбелира нохчийн мотт», – дагалоьцу дIайахна хан Iаббазан Мохьмада.

Даймахка йухабирзина, паргIат баха охьахевшира нохчий. Йуха а школехь нохчийн мотт Iамо болийра. Вайнехан маттахь газеташ, журналаш арадевлира. Масех томехь зорбане йаьккхира нохчийн фольклор а. Амма терминологехула болу болх гIорийнначохь лаьтташ бара. Оцу темехула Iилманан-талламан институтан меттана партин Нохч-ГIалгIайн обкомехь кхоьллира даиманна а йолу терминологин комисси. Республикехь терминаш цхьана кепе йало йеза аьлла, дIа а кхайкхира цуьнан декъашхоша. ГIаланийн, йартийн цIерш географин, политикин, экономикин терминаш цхьана маттахь хила йеза бохург дара и. Масала, хьалха гIалин цIе оьрсийн маттахь Грозный, нохчийн маттахь Соьлжа-ГIала хиллехь, хIинца дуьйна Грозный ала дезаш дара.

Цу хенахь школе лелаш волчу Мохьмада шен дневник нохчийн йозанца дIайуьзнера. Нохчийн хьехархочо, схьайаьккхина, вовшахйаллалц коьртах йиттира и берана – адамийн маттахь йазйан мегаш йацара ахь хIара, бохуш.

Цу хенахь нохчийн цхьадолчу газетийн цIерш "Ленински правда", "Комсомольски путь" бохуш, йазйина йара. "Правда", "Путь", боху дешнаш вайн маттахь доцуш санна.

Дуьненна нохчийн уьш дац аьлла, хетийта лелош хІуманаш дара уьш. Мел къен хила деза къам, шен маттахь «бакъдерг», «некъ» боху дешнаш дацахь. Амма коммунистийн болатан гура чу ца тарлучу дахаро шениг дора. Оцу шерашкахь йеъна йу вайн матте «хенан хІоттам» боху термин. Тахана а лелаш йу и «погода» бохучу маьІнехь. Амма и шен схьайаларан орамехь дуьйна нийса йацара. Хенан хІоттам Іуьйре-суьйре, де-буьйса бохург ду. Уьш къастош лелош сахьт ду. ХІун погода къастор йу сахьто! «ХІаваан хьал» ала мегар дара кхузахь, кхин дика хир дара, «погода» боху дош ша долччохь Іаддитинехьара.

Кхечу къаьмнаша ма эцна и тІе. Нохчийн меттан терминологин дошам, лугІат цахилар бахьана долуш, массара шайн-шайна бегІийла хеттачу агІор буьйцу вайн мотт. Словарь билгалйеш ши дош ду нохчийн маттахь: «дошам», «лугІат». Амма царах наггахь волчо бен пайда ца оьцу. Тахана а ган тарло хаамийн шуьйрачу гІирсашкахь, «дахар чекхдаллалц чохь йаккха хан тоьхна», аьлла йаздина, «велла дІаваллалц» ала дезачохь.

Радио чухула кест-кестта хеза туркойн гІалин цІе, «Стамбул» олий, йоккхуш. Нохчаша цунах «Истамул», «Истамал» олу. «Туркойн пачхьалкх» бохучул вайнаха дукха хенахь дуьйна тІеэцна долу «Хонкара» ала дезара, боху вайн Іилманчас.

Туркойн мотт бийца баьккхинчуьра, билгалдаккха деза Хонкарарчу нохчаша правительствох "хьукмат", машенах "арба" алар. Аренде эцна бохург цара "киране эцна" олу. Кхин а дуккха ду вайна пайде хІумнаш, туркошкара тІеэца мегар долуш.

«Низам» боху дош журналисташа догІучІохь, ца догІучохь дуьллу. Цуьнан маьІна цхьаъ бен дац – «дисциплина». Порядок йуьйцучохь "къепе" боху дош дало

деза. Иштта цхьаццаболчара иэдо "букъсурт" – позвоночник, "букъдаьІахк" – позвонок.

ЧІогІа эвсаре ду нохчийн маттахь -гІа- суффикс тІекхетарца кхоллалуш долу керла дешнаш. Масала, «нефтепромыслах» – «мехкадаьттагІа» ала мегар дара. «Нефтяной вышканах» – «мехкадаьттан чардакх».

«Посолах» вай «векал» олу. «Представительх» – «векал», «консулх», «атташех» – «векал» олу. Кхузахь ас ца далош дитина кхин иттех дош ду вайн, «векал» аьлла, гочдеш. Азербайджанхоша, туркоша посолах "элчи" олу. Цхьаццаболчара мегар дац "элчи" бохучу маьІнехь и дош лело боху, хІунда аьлча вайнах кхетар бац цунах Делан Элча бохучу маьІнехь бен, и девзаш доцу дела. Иза иштта хила мега, боху Мохьмада, амма талламхочун декхар масех вариант халкъе дІакховдор ду.

Оцу могІарера ду "парз" боху дош а. Иза, "декхар" аьлла, гочдина ца дуьтуш, "обязанность" бохучу маьІнехь тІеэца мегар дара. "Жерахь" боху куцдош вай хІинца наггахь бен пайдаоьцуш дац. "Сагуш долуш" боху маьІна ду цуьнан.

«Предварительно», «накануне» бохучун метта "дилліна", "зен" мегар дара и дош аьлла, хета Мохьмадна.

"Айхьа дуьйцург чІагІдеш, дало делил дуй хьан?" – олуш хилла хьалха шарІан кхел-хьукма деш. "Делил" бохург «доказательство» дуй кхетта хир ду хІинца шу а. «Потерпевший» – "эшам хилларг" аьлла, доккхур дара нохчийн матте. Советан Іедал долуш Мохьмада Москварчу хьаькмашка кехат йаздинера, кегийчу къаьмнийн меттанаш кхиорна оьшуш долу гІуллакхаш дагардеш, ахчанца, Іилманхошца дан дезаш долу гІо доьхуш. Конверта тІехь адрес нохчийн маттахь йаздинера цо.

Схьахетарехь, и дехар хІинца а дІакхачаза ду, ткъе итт шо даьлча а, жоп ца деана цунна дуьхьал.

Собардерг ницкъ болчул тоьлла

Нохчийн барта кхолларалле хь собарх лаьцначу кицанаша, хьехамаша къаьсттина меттиг дІалоцу. Цкъа делахь, уьш массарел дукха ду, шозлагІа делахь, хІор дийнахь бохург санна, нехан меттан буьххьехь ду. Жимачохь дуьйна "собарде, сих ма ло, сатоха", бохуш, кхиадо нохчаша бер. Вайнехан амал толлучу Іилманхоша билгалйоккху нохчийн сихалла. Брокгаузан лугІат тІехь нохчийн амалан коьрта билгало лору и.

Сихалла йу адамехь товш йа собар ду? Оцу хаттарна жоп дала хьовсур ду вай. Буьйсанна йуккъехь урамехь гІовгІанаш йевлла. Маьхьарий, шакарш йетташ, цхьа нах бала керчаш тосаделла, катоьхна, шен шалго топ схьа а эцна, чу патарма билла кхиалуш-ца кхиалуш, араиккхина хьенех. КетІахь йерш хІун гІовгІанаш йу, ца хьожуш, "бІов"-аьлла, топ кхоьссина:

– ХІун ду кхузахь хилларг? – аьлла, хаьттина цо тІаккха. Бодашкахь гІар-тата йайна.

– Кхузахь хилларг-м хІумма а дацара. ХІинца ахьа, топ тоьхна, нехан стаг вий-кх, – аьлла, жоп делла цунна ловзуш долчу бераша...

Ишттачу хьолехь кхолладелла ду нохчийн коьрта кица "Сихалло са доккху, собаро лам боккху", аьлла.

ХІетте а, сихалла къобалйеш, дуккха нах карор бара вайна йукъахь тахана а.

Сиха, маса, каде боху дешнаш кІезиг хетий, вай къамелехь даладо лап-аьлла, гІарт-аьлла, хІайт-аьлла, парт-аьлла, чІарх-аьлла, тІах-аьлла боху дешнаш. Ойла

йича, и массо гIарт, парт, хIайт, чIарх, тIах боху дешнаш цхьа хIума кагйеш, йохош, отуш санна дека. Оццул сиха дечу хIуманна йа хьесап дан, йа ойла йан кхуьур вац. Ша дош сиха бохург ду "син" "ха" бохучу шина дашах лаьтташ.

Хьалха заманахь, ломахь кхерам массо агIор лаьттачу хенахь, дегIан са лардеш волу хехо санна, оьшуш хилла сихалла. «Каде» боху дош а ду «ма-хуьллу сиха катоха» бохучух схьадаьлла. «Маса» бохург а, «маьлхан серло санна, сиха» бохучу маьIнех схьадаьлла ду.

Оцу масалша тоьшалла до, сихалла вай дикачу амалан эталон санна лоруш хилар.

– Муха ву нуц, дукха партала-м вац хIара? – олий, хотту зударша, невцан дикалла къастош.

– Дера, ву дукха паргIат, собаре стаг, – аьлла, жоп делча, и ледара ву бохург санна туьду.

– Дера, ву чIарх-аьлла, катухур долуш, шена йогIург йоккхур йолуш, – аьлча, иза вехар волуш, дика стаг хета вайна.

Оцу хьесапашца къастабо несан мах а. Нагахь йоI собаре, дечун ойла йеш, хьесап диний бен, гIулч йоккхур йоцуш йелахь, иза шен цIахь йуьту сонтачу наха. Царна оьшуш йерг чIарх-аьлла, тIехула – хьаргIа, лаьттахула – сай болуьйтур боцуш йерг йу. Хьекъал долчара вай йийцинарг къастайо.

– Оццул сиха хIунда ду шу? – аьлла, оьрсичо шега хаьттича, цхьана сонтачу нохчичо цIийеллачу пилтанна тIе кIен буьртиг кхоьссина, боху. Буьртиг, буса а белла, "ш-ш-ш" аьлла баьгна.

– Аш бепиг дуу, шу, и кIа санна, паргIат амал йолуш ду, – аьлла цо. – ХIинца хьажалахь тхоьга. Оха сискал йуу, цундела тхан собар дац, – аьлла, хьажкIан буьртиг

кхоьссина цо пилти тІе. Буьртиг, буса а белла, кхоссабелла, кхоссабелла, "тІох" аьлла экккха а иккхина, тІапаьлла байна.

Йа "сиха дахана хи хІордах ца кхетта" бохучу кицанах цхьаберш нийса ца кхета вайн. Охьадоьдуш долу хи, хІордах ца кхетта, стенга гІур дара аьлла, хета царна. ХІордах-м кхета хи, амма, бухарчу хих дІа ца уьйш, кхин а дІадаха гІерта боху маьІна ду цуьнан. Цхьаболчу нохчашна шаьш цхьаннех а тера хила ца лаьа. «Тера хилар», «тарвалар» бохурш гергара дешнаш ду. Амма, нахах дІа а тарделла, хІокху дуьнен тІехь машарца ца даьхча, ца довлу вай. Кхидолчу къаьмнийн хІордачухула нохчийн ахк мел сиха дІагІертарх, хи хих дІа ца ийча ца долу.

Цундела ца хилла дерригенах а нийса кхетам болчу вайн дайн сихалла хестош долу кица.

«Сихалло садуу»

«Сеглий лоьцуш оьшу сихалла», – олу оьрсаша. «Меллаша сихло», – боху латинийн кицано. Амма оцу шиннен а маьIна, ойла йай бен, хIума ма де бохург ду. Сихвелла, зулам дан хала дац. Амма топ кхоьссинчул тIаьхьа, Iаьнна цIий дIадерзо ду хала. ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь нохчийн халкъ хотIе дожийначех хьалхара сакхт ду сихалла.

Хьаьттахь цIерах левзича, цIе йолу. Ткъа оцу цIерах даима зулам долу.

Цхьаболу нах сиха бу олучу дашна, дечу гIуллакхна. Хьо йуьрта йуккъе а хIоьттина, дIо майданахь гарнаташ йоькъуш ю боху, аьлча, цига дIабовда кийча бу сиханаш, йоькъуш йолу гарнаташ йууш йерш йу, йа лелхаш йерш йу а ца хоьттуш.

Даим дов лаьтташ хилла цхьана доьзалехь. Дийнахь сарралц, лулахой а белош, вовшашка баганаш лееш хилла зудчой-майрачой. И къематде кIорда а дина, моллина тIе йахана зуда, тхан чохь барт беш жайна даккхахьара аьлла.

Моллас дехха йаздина, леррина вовшахтоьхна цхьа кехат цуьрг йелла цуьнга.

– Дов долалушшехь, хIара жайна бага а диллий, цергаш тIеттIакъовла, – аьлла. – Цул тIаьхьа, йист хилар доцуш, дагахь нийсса бIенна тIекхаччалц ахь дагардахь, шун дов дIадоьрзур ду.

Цул тIаьхьа, шайн дов ма-делли, зудчо жайна цергаш йуккъе дуьллий, бага дIакъовлуш хилла. Дагардеш,

хІара иттанна тІе а кхачале, сацавоьлла майра. Оцу дийнахь дуьйна бела меттиг йоцуш бисина кхарах кхарда Іемина лулахой а...

Хьалха нохчийн цхьа тамашийна гІиллакх хилла. Цхьаммо хьалха а ваьлла: «ХІан! Же, сихлол, новкъа довлу вай», – аьлча, массо тІаьхьахІотта везаш. «Вай стенга доьлху?» – аьлла, хаттар гІиллакхехь ца хилла. И тайпа хьекъалдерг ваьлча, – хьо цІахь Іе, – олий, шайна тІаьхьара йухаверзош хилла.

Тахана нохчий цабезачара хІилланца пайдаоьцу вайн сихаллех. Къаьсттина йамартчу наха. Масала, хийрачу гІалахь нохчий, казаххий милцочо саца а вина, паспорташ схьагайтал аьлча, казахо паспорт дІалур ду. Нохчи, дуьхьалвирзина, хетта вер ву, хІунда гойтуш ду хьуна паспорт, соьгара хІун даьлла, – бохуш.

– Шена тІаьххье милице дІадуьлол, – аьлча, казах тІаьхьахІуттур ву. Нохчичо вогІур вац эр ду.

– ТІаьхьахІотта ца бах хьоьга? – аьлла, шен пхьош лаьцча, нохчичо милцочун кач лаьцна, дІасатоьхна, погон-хІума схьайоккхур йу. Казах дІавохуьйтур ву, нохчи чувуллур ву.

И пайда бу сихаллех болуш берг. Дала собар лойла вайна!

Цициган хIилла…

Халкъан цхьа дийцар ду-кх. Къанделла, ша кIелдисча, цицигна дехкашна хIилла дан дагадарах лаьцна. «ХIинццалц шуьца дов лелорна дохкодаьллера со, далале шу къинтIера даха лаьара, сан сагIане дагIахьара, доттагIий хир дара вай», – аьлла, дехкий чукхайкхина, боху, цо. Цициго мостагIалла дIадаьккхина, вайца доттагIалла лоьху боху хаза хабар шайга дIакхаьчча, могIа бинна хьошалгIа даха арадевлла дехкий. ТIаьххьара дахка чоьхьабаьлча, неI дIа а чIаьгIна, «тIох» аьлла, зайл дIа а боьллина, долийна, боху, хIилла долчу цициго:

– ХIа-хIани, дехкий! Бакъдерг дийцийша, оцу галин бертиг йаьстина йоллушехь, цунна бухахь Iуьрг даккхар хIун гIиллакх ду шун?

– Тхуна ца хаьа, – жоп делла дехкаша. – Тхан ворхIе дайшкара дуьйна схьадогIуш ду-кх и, гали даьстина хиларх, цуьнан буха Iуьрг даьккхича бен, самукъа ца долуш.

– Тхан ворхIе ден а дара, шуна, дехкий дууш гIиллакх. Мел чIогIа лол беттарх, вайх доттагIий хир дац. Цундела, моха йолда дайн гIиллакхаш дохо долчо, – аьлла, дехкийн кочадахана, боху, хIилла долу цициг.

Шун гIиллакх дIа – коч, схьа – коч бохучун буха тIехь лаьтташ делахь, аш лело гергарло а, шуна доттагIалла ду моьтту йукъаметтиг а даим синан гергалонна тIехь дуьсур ду. Цундела цIийн гергарлонал а, вешега йолчу марзонал а чIогIа хуьлу, боху вайн халкъо, бакъдолчу доттагIаллин марзо. Вайн заманахь цхьаболчу кегийчу

наха, доттагІий ду шаьш бохуш, лелош долу гергарло дуьххьарчу халонна тІе хІотталц бен ца деха. Йа, цхьаъ къийвелла, цо шолгІачуьнга йухалург сом деххалц.

– Цхьана шарахь хьийкъина хорбазаш кхиира сан, – дийцина дуьбиэвлахочо, – цкъа а вуй ца хиъна, вуьрхІитта шича гучувелира сан. ШолгІачу шарахь къорано хІаллакйира хорбазаш. Оцу шичойх цхьа а орцах ца велира суна.

Цуьнан маьІна хІун ду аьлча, хьо тахана хьал-бахам болуш велахь, гонах хьийзаш дуккха адам хир ду хьуна. Амма оцу кепара схьагуллуш болу нах, шекар тІе ховшу мозий санна, йекха а, осала а буй хаьа деза.

«Диканехь вевзинарг хьаша ву, вонехь вевзинарг доттагІ ву», – олуш, кица ма ду вайн.

ЦІахь доттагІ каро хала хиларна, дайн хенахь аренца лелачу нохчаша кхечу къаьмнашна йукъахь лохуш хилла и. Баккъалла и тайпа доттагІалла чІогІа а, мерза а, тешаме а карийна. Нохчийн турпалаллин иллеш тІехь дукха ду цунах дало масалш. НогІийн, гуьржийн, гІебартойн, чергазийн, гІалгІазакхийн кІенташна йукъахь дуккха а доттагІий хуьлу нохчийн къонахийн.

Эвтархойн Ахьмадах лаьцначу илли тІехь ду, нохчийчунний, гІалагІазкхийчунний йукъахь доттагІалла тасадаларх лаьцна дуьйцуш. Вижина Іуьллуш, гІенах гІалагІазкхийчун дино шен дин чехош гина, хьалаикхинчу Эвтархойн Ахьмада гІалагІазкхичуьнга боху:

–Хьан дино сан дин эшабо, ахьа со эшор варий-те?

Халачу киртиг тІера долалуш ду и доттагІалла. Цхьаволчунна хета тарло, хІун де боху-те Эвтархойн Ахьмада гІалагІазкхийчуьнга: ваьлча а, воьлча а ца вуьтуш, шех лата бохуш? Дикка ойла йича, Ахьмад цунах лата лууш, дов лоьхуш вац. Ша гатте хьовзийча, гІалагІазкхи

кхерало ца кхерало, цо шегара ледарло йолуьйту, ца йолуьйту хьажа гІерта, иза зуьйш. Цунна цІе ца йеза, бакъволу доттагІ веза.

ДоттагІех лаьцна ду хІара шира дийцар а. Ша вала охьавиллича, дас, шен кІентий тІе а кхайкхина, цаьрга весет дина хилла.

– Шен дехар ду шуьга ламанца, аренца йолчу хІор йуьртахь цхьацца бІов, цхьацца гІап йогІар. Уггар чІога гІап йу шуна… – аьлла, хьехам йукъахбуьсуш, дІаваьлла воккха стаг.

Иза дІавоьллина, шайн дагахь, ден весет кхочушдан арабевлла кІентий. Къежбаллалц, йуьртара йуьрта, кІотарара кІотара оьхуш, тІулгех бІаьвнаш йуттуш, лелла уьш.

Эххар, къанбелла, тишбелла, шаьш бинчу йуьртахь бала цІабирзина хІорш. Новкъахь цхьа воккха стаг дуьхьалкхетча, цуьнга шайн ден весет а, шаьш и кхочушдар а дийцина цара.

– Иштта хьекъал долчу ден муха кхуьур бу оццул сонта кІентий? – цецваьлла къано. – Шун дас шуьга ламанца, аренца йолчу хІор йуьртахь, кІотарахь, шахьарахь йе аьлла, гІопан чІагІо, йотта аьлла бІов, шуна моьттина, гІишлош йогІар дац. Цигахь массанхьа а цхьацца доттагІ лаца аьлла, цо шуьга, дуьненахь цул тешаме, цул онда ГІАП йоцу дела.

Везачу Дала, воккхачу стага шен кІенташна хьехнарг санна, тешаме доттагІий ма эшабойла вайна!

ГІаргІулийн илли

(пьеса)

Дакъалоцурш:
Асланбек – 50 шо.
Уми – Асланбекан нана – 80 ш.
Дики – Асланбекан доттагІ– 50 ш.
Жан, Джо – нохчий, цІерш хийцина Францехь – 50 ш.

Кешнашкахь. 30 шо хьалха вайначунна чурт дугІуш нах.Чуьрта уллехь йоьлхуш йоккхастаг.

Уми: Ма волла сан кІант дийна воллушехь дІа! Со лолда шун, сох къа ца хета шуна? Иза велла вац, иза дийна ву!..

ТІехволучу журналистана хеза. И хезий, кешнийн керта оьккху:

– Ойн, и хІун ду? Дийна воллушехь стаг дІавуллу? Стенгара йаьлла сел къиза акхаралла? Ас хІинцца… (катухий бел схьаоьций, барз ахка хІутту)

Катухий цхьаммо, белш тІера лоций, журналист йуьстахкхуссу:

– Хьайн гІуллакх доцче йуккъе ца гІерташ, дІагІо!

– Ойн, дийна воллушехь стаг дІавуллу, и хІун ду?

Уми: Жимха, собаре хила. Сан кІант 30 шо хьалха тІамтІе вахара. Кхин цул тІаьхьа цуьнгара хІумма а ца хезна. Байначарна, цІа ца баьхкинчарна, вайн Іедалехь дугІуш хуьлу чурт. Цундела дугІуш ду хІара.

Молла: Уми, вайна суьйре йу, бажа цІа богІу хан йу. Вай дІадахча, хІун дара те?

Уми: Дела резахуьлда шуна. Шу дацахьара, ас хIун дийр дара. Со, жимма Iийна, дIайогIур йу, дIагIо шу.

Умис журналисте дуьйцу:

– Кхечаьрга ас-м хьахийна дацара, йа цхьанне гайтина дацара, нах сайх беларна кхоьруш, цхьа кехат кхаьчнера соьга.

Шек йу со и кIантера хилар. Даима ас сайца лелош ду и.

Журналист: Суна гойтур дацара ахьа и?

Умис кехат дIало журналисте.

ТIе дуккха а дуьненайукъарчу почтан мухIарш диттина, бес-бесара марканаш а йолуш, йеха конверт.

«Гутен таг, майне лиебе Уми», – хIор дешдакъа къастош, дийшира журналиста.

Уми: И хIун жIаьлех летар ду хьан? АстагIчу Уддин жIаьла-м ца хилла хьох? Цу тIехь ма-дарра дIадеша иза нохчийн маттахь.

(Умина-м лаьара нохчийн маттахь довха, эсала, мерза дешнаш хозийла).

Журналист: Немцойн маттахь йаздина.

– ХIара-м вайн маттахь дац. Ас, гочдайтина, кхана схьадохьур ду хьуна и.

Уми ца кхетара, я цунна цкъа а дага ца деанера кIантана шен ненан мотт бицлур бу бохург. Иза ца кхетара хIокху аьрцнел лахахь кхин йаккхий гIаланаш, гIовгIане урамаш, инзаре дукха хан хиларх, ца кхетара Европин столицийн чаккхе йоццчу гIовгIанехь дукха атта цхьалха лаьмнийн аз дIадовш хиларх.

Уми ойлане йуьйжира. Цунна дагадеара меца, синтем боцу шовзткъе кхоалгIа шо. Дагадеара цхьаъ бен воцу кIант ша тIаме новкъа ваккхар. Дагадеара вокзалехь дуккха а нах хьаьвддий-бевддий лелар. ЦIеххьана,

бакъдолуш санна, цунна хезира шен кІентан аз, хІетахь, оцу шийлачу Іуьйранна, дегайовхонца декна долу: «На-на, ас дуй буу хьуна: со йухавоьрзур ву хьомечу лаьмнашка – Даймахка!»

* * *

Іодика йойла, маьлхан довха дуьне,
Зазаш лесташ, ломахь дисина!
Воьрзур ву со цкъа мацца хьан шуьне,
Ирсе санна, хьоь сатийсина.
Іодика йойла, со ца везна бІаьргаш,
Дуьне ма-дду шайн ирс лехалаш,
Со дІавига гена, деха некъаш.
Йуха цадерзор даге дехалаш.
Іодика йойла, нана, Іодика йойла!
Са бІарзделла пана вер ву со.
Хьо ца хилча, сан йеш гІийла ойла,
Йа ца хилча кхойкхуш цІа, Даймохк.
Ма ирс ду сан шуьшиъ сайца долуш,
Цкъа а йийр йац шуна йамартло,
Ас дуй биъна, винчу йуьртах волуш,
ЦІехьа верза, витахь Іожалло.
ЦІехьа верза, хІуъа хилла латтарх,
Стигал йоьлхуш, латта лелхарх.
Ас сайн синтем битна винчу махкахь,
Сан ирс дисна ненан бІаьргашкахь.

«ХІинца вухавеа, – гІийла йелакъежира иза, – йа хаза жима стаг санна а, йа, ур-аттал, къоьжа воккха стаг хилла ца вогІуш, ткъа цхьана тамашийначу, хийрачу, ца кхетачу маттахь йаздина долчу кехатца.

«Маржа, Асланбек… Асланбек…»

Оцу ойланаша некхе лазар туьйхира къеначу Умина. ГІийла делха доладелира дог…

Цунна ца гира, хазахеташ, хьалха лаьтта журналист. Уми йелха йолаелира.

ШолгІа де.

Журналист: Уми, цІахь йуй хьо?

Тишачу жимачу цІа чуьра арайолу къена Уми.

Журналист: Де дика дойла хьан, Уми!

– Диканца дукха вехийла хьо а.

– Со хьоьга хаза кхаъ бохьуш веана.

– ХІун ду и? Дийций валахьа.

– Хьан кІантера хилла хІара кехат.

– Нийсса хІокху баттахь Кавказера поэташ, журналисташ Франце боьлхуш бу. Дала мукъ лахь, хІокху адресца ас схьалохур ву иза.

Умис, синтем байна, ладоьгІу, гуьйренан къегинчу маьлхан серлонехь бІаьргаш а хебош. ЦІеххьана, настарш лехна, кетІарчу дечиг тІе охьалахйелира иза. Цуьнан букъ тІехула зуз туьйхира, кхетам бІарзбелира. Ткъа цхьанхьа геннара схьа къеначу Умина хезара дагна там бен аз: «Истамала-гІала, Кара-Курейшан урам. Асланбек Селими!!!»

ХІаъ, хІаъ! ХІинца дуьххьара цунна иза тар ца делира… Иза бакъду! Асланбек! Мел хаза йу тІепаза вайначу цуьнан кІентан цІе! Цо хІокху дехачу ткъе итт шарахь шен кІантах бен ойла а ма ца йора! Цо сатуьйсура. Иза тешара! Ткъа хІинца хІара кехат! Дуккха а шега сатийсина долу. Цуьнца цхьаьна доккха хазахетар а кхечи къеначу Умин керта.

Цуьнан хебаршка йахна йуьхь шарйеллера, хих дуьзна бІаьргаш делакъежира, и ша а цІеххьана къонйелла дІахІоьттира.

– Іийт, Асланбек, Асланбек! – хаддаза йохура цо шен дукхавезачу кІентан хьоме цІе.И цІе мел йоккху цуьнан дегІе йаьржара цхьа аьхна йовхо, сатийсина хазахетар. ХІокху тІаьххьарчу ткъе итт шарахь дуьххьара эшаршка делира къеначу Умин дог.

Журналист: «Де дика дойла хьан, сан хьоме Уми, – гочдан вуьйлира журналист. – Муха Іаш ю хьо? ДагавогІий хьуна со? Ас йаздо хьоьга хІара могІанаш, гІийла велха а воьлхуш. Хьуна ма мотталахь, шелехь, гІелехь, массарна а вицвелла, хийрачу неІаршка хІуьттуш, со лелаш ву. ХІан-хІа. Сан цІа а, доьзал а, машен а йу. Сингаттамо таІийначу дагна йеззарг эца йиш йу сан… Амма бац сан Даймохк, мел дукха ахча даларх, и эца таро а йац…

Со хедира цунах фронте дІа ма-вахханехь: шовзткъе кхоалгІачу шеран декабрь баттахь со йийсаре вигира мостагІаша. ТІаккха – концлагерь. Французашца цу чуьра ведда, къилбен Франце вахара со. Зуда йалийра, ткъа цул тІаьхьа цІа ван дага ца деара. Сан къизачу кхолламо со ца кхачош хІун меттиг йисира: ах дуьне теллира ас, айса лоьху синтем ца карош. Ткъа дукха хан йоццуш Истамала-гІалахь цхьа некъахо кхайкхира соьга. Вай санна кхайкхира: «ХІей!» – аьлла.

Некъаш хедош, со тІехьаьдира цунна, амма тІегІоьртинчу машенаша некъ бихкира сан.

Со дукха гІиртира цунна тІекхача, автомибилийн гуламехула, амма иза дІавайра, адамийн бес-бесарчу тобанах дІа а ийна… ХІетахь дуьйна синтем байна сан.

Со миччахь хиларх, суна тІаьхьауьду и тамашийна аз: «ХІей!»

Со вухавоьрзу, уьду, некъахошна, бІаьргашчу а хьоьжуш, ткъа и аз, со герга мел гІоьрти, генадолу. На-

барх а воккхий, доьлуш, доьлхуш, со дIакхойкху оцу генарчу, тамашийначу озо».

Журналиста кIоргга садаьккхира: хетарехь, чIогIа хала дара цунна и деша. Иза гондIахьарчу нахе хьоьжура, шен коьрте хIинцца цхьа кIоргера доккха хьекъал доьссича санна. Йуьртахой тийна Iара, бIаьргаш лаьтта а хьовсийна. Умина хIинца хазахетар ца хаалора, и синхаам цхьана тамашийначу сингаттамо хийцинера цуьнгахь. Журналиста кхин дIа а дийшира:

"Цул тIаьхьа аса ойла йира: сан нана йай иза-м, соьга кхойкхуш. Даймохк бу шен тилавеллачу кIанте мохь бетташ. Цхьана маьIIаргонехь цIа а вогIура со хIетахь: сайн хIуманаш дIа а хьарчийна, кехаташ а кечдина, тохавелира, тIаккха а ца хIоьттира со: дIавоьдуш къона а, могаш а, хаза а ма вара со, ткъа бакъо йуй сан къежвелла, къанвелла, вуочу а ваьлла, йухаверза. Хьанна оьшу со Даймахкахь? Со хьоьгу хIокху маьлхан дуьнен чу вер воцчух…»

Эшар «ХIай, кхокханан кIорни…»

– ХIай, кхокханан кIорни, хьо тIемайаьлла,
Стенга дIакхочур йу аьлла ?
– Нана йу соь хьоьжуш, са акхадаьлла,
Цуьнан дог оьцур ду аьлла,
Со новкъа йаьлла.

– ХIай, каде бере, хьо новкъа ваьлла,
Стенга дIакхочур ву аьлла?
– Нана йу соь кхойкхуш, дог Iийжадаьлла,
Цундела кийрахь цIе йаьлла,
Со орцахваьлла.

– ХІай, къоьжа поэт, ойлане ваьлла,
Хьанах байт йоккхур йу аьлла?
– Уггаре мерза дош ненах ду аьлла,
Дуьненахь нене уьш сел кІезиг аьлла,
Со ненан декхарех хІинца ца ваьлла.

Уми йуха а йелха йолаелира.

Зама дІаоьхура, хи санна, ткъа кІант цІа ца вогІура. Ткъа хІинца хІара кехат…

ХІаъ, хІинца цІеххьана кхийтира Уми шегара даьллачу гІалатах: цІа воьрзур вац цуьнан кІант цкъа а, вист хир вац цуьнга шен дайн маттахь, велла цуьнан кІант, велла тоххарехь.

Оцу ойланах Уми гІийла къурдаш дан йуьйлира. БІаьрхиша цуьнан садукъдора. Дерриг дуьне бІаьрхиш хилла даьржинера.

Ткъа и дахаре йухайерзийра геннара, стигалан бухара, схьахезачу маьхьарша. Иза хьалахьаьжира, дехха могІанаш дина цхьа Іаьржа тІадамаш дара цигахь гуш. ТІаккха цунна хезира цхьа тамашийна аьзнаш. Иза дара дуьненахь а уггаре гІийла илли – Даймахках къаьстачу гІаргІулийн илли.

ГІаргІулийн илли

Генара аре, генара мохк.
ГІаргІулийн тоба йу къилбехьа йоьдуш.
Ас тийна илли даьккхина хьох,
Со вина латта, хьо гаре хьоьжуш.

Іуьйранна седарчий уьдучу хенахь
Цу стиглан Іаьрчашкахь гІаргІулеш гахь,

Хьо церан иллешка ладугIуш Iелахь –
Сан илли ду хьуна церан дагахь.

Хаза ду латта массо а меттехь –
Адамийн дегнаш цхьатера дац.
Амма кху дуьненан цхьана а маьIехь
Со винчу латтанал хаза мохк бац.

Сан иллеш даима самукъне хилла,
Ирс долчу вайн дахарх со воккхаве,
Амма цхьа илли ма хир ду сан гIийла –
Генарчу махка аш со воссаве.

Генара аре, генара мохк.
ГIаргIулийн тоба йу къилбехьа йоьдуш
Ас тийна илли даьккхина хьох,
Со вина латта, хьо гаре хьоьжуш.

Аьхкенан кафе. Рекламан серлонаш. Парижехь. Жан стоьла йистехь хиъна Iаш ву. Джо чувогIу.

Джо: Ассалам Iалайкум!

Жан: Ва Iалайкум ассалам!

Джо: Дикин аз ма ца хеза суна кху чохь?

Жан: Дала хьала ца кхайкхахь, кхочур вара иза-м. Мел йаарх вузуш вац со хIокху 30 шарахь.

Джо: Дикин кисана кховда, тIаккха вузур ву хьо.

Жан: И хIун ду ахьа дуьйцург? Ишттачех вац Дики.

Джо: Сан хье тIе бIарийн дитт долийла, ас дуьйцург харц делахь. Шен даг тIерачу киснара деши чохь долу тIоьрмиг схьа а боккхий, и хьоьстуш, цуьнга хьоьжуш, хийлаза гучуваьлла суна и.

Жан: Ой, хІун деши?

Джо: Дуккха а деши ду цуьнан.

Жан: И схьакхаьчча, кисанахь тхох хІун лечкъайо ахьа аьлла, эр ду. Цо деши схьалур дац. Ахьа тІехьахула…

(Ишарца урс тоха кеп хІоттайо)

Джо: Аса цуьнгара деши схьадоккхур ду.

(Иштта барт бина Іачу хенахь, чоьхьаволу Дики, карахь газет а долуш)

Дики: Ассалам Іалайкум!

Жана, Джос: Ва Іалайкум ассалам!

Джо: О-о-о! Дики, хьо вац и?! Вуьйцуш лаьтташехь кхечи-кх хьо.

Дики: Со хІунда вуьйцура аша?

Жан: Ахь дина диканаш дуьйцуш дара тхо-м.

Дики: Дитал даьсса къамелаш. (Газет дІа а даржадой цу тІера доьшу). Дуьненан йуккъера аэропорте охьадоьссина кема, Къилбаседа Кавказера поэташ, журналисташ болуш. Аса къовсу, цаьрца нохчи хир ву аьлла. Тахана санна, деза де хилла дац сан хІокху 30 шарахь. Ма дукха хІума дара сан цаьрга дийца! Официантка! Кечйе стоьлаш!

(ТІекхоьхьу даарш).

Жан: КІезиг ду.

Дики: Ой, хІара ду-кх шуна. (Шен киснара мел долу ахча схьа а доккхий, стоьла тІе охьадуьллу.)

Жан: Иза а кІезиг ду. Дики, бакъо лохьа тхуна хІокху хьан кисана хьажа. (Дикин даг тІе куьг доуьйту. Шена тІе куьг хьакхалушшехь, Дикис бага буй тухий, тІекІелъоькхуьйту Жан).

Дики: Кхин куьйгаш ма Іитталахь хІокхунах. ХІокхунах кхин цкъа а куьйгаш ма Іитталаш. Кхузахь

цIерш а хийцина, нохчийн мотт, гIиллакх-гIуллакх дицдина, Iаш долу, шун цкъа а хилла бац Даймохк. Дала мукъ лахь, сой, Бекий цIа гIур волуш ву.

(Шен даг тIера тIоьрмиг схьа а боккхий, илли олу):

* * *

Шовданаш декачохь,
Ламанаш лепачохь,
Са дитна, веана со
Хазачу Нохчийчохь.
Ас хьаьнга хIун ала?
Со хьанах дагавала?
Ас хьаьнга балхор бу
Кийрара сайн бала?
Со лаьмнех велира,
Воьрзур ву элира,
Даймахках волучул,
Со велла велира.

– ДегIастанера богIучу хьешашка дуьххьара аса хоттур дара: «Лахделлий Орган чуьра хиш? Тохара санна, лорий баккхий нах? Тохара санна, олий нохчаша иллеш? Тохара санна, цIийлой, охьахьовсий мехкарий, жимастаг дуьхьалкхетча?

Жан: Дики, дитал и дIадевлла гIенаш. (Жан тIоьрмигана тIекхета. Джос букъа йуккъе урс догIуьйту. ТIоьрмиг схьабоьллу). Латта! Чан! Нохчийчуьра латта! ХIара хилла-кх Дикис массо а хIуманал деза а, сийлахь а лоруш. Мичахь ду деши?

Жана Джона йетта. Официантка телефон тоха хьоду. ХIара шиъ, водий, къайлаволу.

Стиглара дІабайна седа,
Лаьмнашкахь охьабуьйжи сай…
Вай дахар ма доца хета.
И дуьтуш, лийр ду-те вай?
И дуьтуш, лийр ду-те вай?

Зазалахь схьакхечи бІаьсте:
Аренаш соьналлехь йай.
Иллица ас безам хастий,
И буьтуш, лийр ду-те вай?
И буьтуш, лийр ду-те вай?

Масане бІаьргех хи лепош,
Наной а белхийра вай,
Вайн наной кІинтІера баха,
Ца кхуьуш, лийр ду-те вай?
Ца кхуьуш, лийр ду-те вай?

ГІаргІулеш гуьйренца йоьлху.
Дерз а ду тІедетташ дайн.
Дашочу дуьненна воьлху,
И дуьтуш, лийр ду-те вай?
И дуьтуш, лийр ду-те вай?

Сан некъаш галмарзахдуьйлуш ,
Кхачазчу геналлехь дай,
Дахаран йистйоцу некъаш,
Ца девзаш, лийр ду-те вай?
Ца кхачош, лийр ду-те вай?

Оццу хенахь чукхочу Асланбек. Воьжна Іуьллуш стаг гой, цунна тІехьоду. Асланбекана го шен деган дот-тагІ Дики.

Асланбек: Ва, Дики, хьуна хIун хилла?

(Шен цIийш дуьзина куьйгаш гой, докъа тIехь) Йала йтталуш, йоьлхуш йиша йац хьан кхузахь. Барам лаца тIаьхьахIитта вежарий бац хьан кхузахь. КъинтIеравала суна, Дики, хьол тIаьхьа висарна.

(Куьйгашца корта а лоций, Асланбекана лерехь цхьацца аьзнаш хеза: жима волуш Орган тIе лийча вахча, шега мохь бетташ ненан аз:

– Гена ма валалахь, кIорге ма валалахь…

Ша валарна кхоьруш, уьйрашна йуккъехь ша беркъа хиларна кхоьруш, ша лелийна волу шен ненан сурт дуьхьалхIутту. Кхетамчуьра волий, охьавужу. Чукхочу полицейскиш. ХIокхунна тIе мийра а тухий:

Полицейски: ХIей, патриот! Бехк хьенан бу?

Асланбек: Бехк сан бу.

Зоьпарш тухий, схьалоций, кхуссий, машен тIе вохуьйтий, полицейски участке дIавуьгу.

ШолгIачу Iуьйранна.

Полицейски: Схьачувалавел и патриот. ЖIаьлешна хьожанца йамартлой схьакарийна. Хьо сацавар бахьана айхьа хьо бехке вар ду. Бехк хьенан бу?

Асланбек: Бехк сан бу.

Йетташ, хьийзаво.

Полицейски: Бехк хьенан бу?

Асланбек: Бехк сан бу, со Даймахках валарна.

Кхин тIе хIума тухий, полицейски участкера аракхуссу.

Асланбек Iуьллучу хенахь, тIехйолу зуда гIо дан гIурту.

Полицейски: ДIайала цунна уллора. (Полицейскис эккхайо.)

Оццу хенахь журналист кхочу полицейски участке, Асланбек хоьттуш.

Журналист: Асланбек кхуза кхаьчна аьлла, веанера со.

Полицейски: Ахьа вуьйцу патриот хьуьлла ву, хьуна.

Воьжна Іуьллучунна тІевоьду журналист:

– Ассалам Іалайкум! Со Нохчийчуьра веана.

Асланбек (гІийла дуьхьал):

– Ва Іалайкум ассалам! Стенгара бахара ахьа?

Журналист: Нохчийчуьра.

Оццул гІора эшна ша воллушехь, хьалагІоттий, маракхетий, вехха воьлхуш Іа. Такси лоций, цІа боьлху. Журналисто дуьйцу, ша муха кхаьчна и волчу. Ненера кехат дІакховдадо цо Асланбеке.

Асланбек, Іадийча санна, Іа. БІаьргех хи долу. Халла, схьадостий, доьшу:

«Маржа, Асланбек, Асланбек. ХІинц-хІинца кхочур ду сан де, белалур бу малх, тІаккха хІара дуьне, ткъе итт шо хьалха санна, хаза туьйранахь ма-дуьйццу, хир ду бохуш, ма дукха сатийсира ас хьоьга! Ас хІокху дехачу ткъе итт шарахь хьан бен кхин ойла ма ца йора. Ас сатуьйсура. Со тешара. Ткъа хІинца хІара кехат. Дуккха а шега сатийсина долу.

– Іийт, Асланбек, Асланбек! И муха ду? – ойла йира аса, хьан кехат сайна доьшуш, кІант соьга вистхили, ткъа со цунах ца кхийти. Оццул генадаьлла-те тхойшиъ вовшашна? Суна цкъа а дага ца деанера сайн кІантана шен ненан мотт бицлур бу бохург. ТІаккха суна дагадеара меца, синтем боцу шовзткъе кхоалгІа шо. Дагадеара цхьаъ бен воцу сайн хьо айса новкъа ваккхар. Дагадеара вокзалехь дуккха а нах хьаьвддий-бевддий лелар. ЦІеххьана, бакъдолуш санна, суна хезира хьан аз, хІетахь оцу шийлачу Іуьйранна дегайовхонца декна

долу: «Нана, ас дуй буу хьуна: со йухавоьрзур ву хьомечу лаьмнашка – Даймахка».

ХIинца йухавеа… Йа жима стаг санна а, йа ур-аттал, къоьжа воккха стаг хилла а, ца вогIуш, ткъа цхьана тамашийначу, хийрачу, ца кхетачу маттахь йаздина долчу кехатца.

Йуха цIеххьана кхийтира со: цIа воьрзур вац сан кIант цкъа, вист хир вац соьга шен дайн маттахь. Велла сан кIант, велла тоххарехь, йалхитта шо хьалха, гуьйренан дийнахь, хьуна чурт доьгIначу дийнахь. ХIетахь, сан хьоьга болу безам лахьте берзийча санна, хеттера суна. Амма со тешара, ас сатуьйсура, туьйранахь санна, цхьа тамашийна хIума хиларе. («ГIаргIулийн илли»).

Кегийрхошка

Гергара вара алий, харц луьйш волчу стагана тІе ма хІитталаш – и бале вер ву шуна.

Къен вара алий, оьзда воцчу стагах къа ма хеталаш: цо, вуьзча, зулам дийр ду шуна.

Хьал долуш вара алий, вуьзначу стаге шайх жоп ма далийталаш – цо нийсо йийр яц шуна.

Дешна вара алий, муьлх-муьлхачу Іеламстага бохург ма делаш – Делах девр ду шу.

Дикачу гІуллакхашца бевзаш болчу нехан доьзалшна гІо делаш – и гІо зиэ довр дац шун.

Наха эладита дуьйцура алий, бІарзлой, ца бича ца болучу бекхамна сих ма лолаш – сихаллехь эцна чІир тІаьхьешна бале йолу шуна.

Аса бийр бу цуьнан болх алий, цхьаьна а адаман садаккха ма сихлолаш – Дала бекхам бийр бу шуна. Шегара и бакъо схьаэца гІоьртина аьлла.

Хаза йу алий, орам боцучу нехан зуда ма йалайелаш – шайн доьзалех мостагІий хир бу шуна.

Шаьш дола деш кхиийна жІаьла, шайна лета долалахь, хаалаш, шайн цІен тІехь шаьш совдевллий.

Шайна вуон динчунна бекхам бе бохуш, доьзал ма кхиабелаш – баккхий хилча, цара бекхам уггар хьалха шуна бийр бу, шуна.

Беро дийр ду-дац хьажий бен, цунна тIе хIума ма диллалаш – кIеззигчу хIуманна тIехь эвхьаздевр ду шу.

СагIина луш йолу хIума, и лучун дагахь хIун ду хьажий бен, схьа ма эцалаш – цкъа мацца а цо и тIехтухур ду шуна.

СагIане ма марзлолаш, и шайна схьакхехьа долийча, наха шаьш кхаба деза моьттуш, дуьненна оьгIазъоьхур ду шу.

Воккхачо бохург делаш: и нийса велахь, пайда хир бу шуна, и харц велахь, гIалат хьаьнггара а долуш хуьлий, хуур ду шуна.

Шаьш динчу диканна дуьхьал, цхьаммо дика даре аш сатийсахь, дукха хьежа дезар ду шун.

Аш дийр ду бохуш, дукха дийцийна хIума, наха дина карор ду шуна.

Мотт беттачунна мотт тохарх, Дала йалсмане ца вохуьйтий хаалаш.

Нах, герзаш эцна, шайн керта ца лелхарх, шаьш цадогIург лелор царна ца хаьа ма мотталаш.

Сатохар эхь доций, катохар сий доций, хаалаш.

Буй тохарний, сатохарний йукъахь йоккха башхалла йуй, хаалаш.

Къайлаха лелош дегабаам боцуш, буобер ца хуьлий, хаалаш.

ГІиллакх – дог делахь, гІуллакх – куьйгаш дуй, хаалаш.

Уггаре дукха неІалт сийдолчу нахана олий, хаалаш, и шайна аьлча, бендоцурш дукха болу дела.

Орцахбовла нах боцучу нахе шайн де доьхний ма хаийталаш.

Вуьзча – воьлуш, мацвелча – воьлхуш волчу стагах ларлуш хилалаш!

Кицанаш

Воьлучуьнга ма хатта, воьлхучуьнга хатта.

ТІаьхьаваьлла лелачунна ца кхаьчна дакъа – рицкъа долчунна кхаьчна.

Нана йелларг велха ма Іамаве.

БІаьрзечунна хелха ма вийла, къорачунна эшар ма лекха.

Буса – цІера тІе, дийнахь – кІуьра тІе ма гІо.

Зуда йацахь, стунцахой хир бац.

Да воцу бер сарралц, нана йоцург даллалц доьлху.

Когаша напхина тІе, матто упхина тІе вуьгу.

Кхоо дезачохь дІа ма кхисса, дІакхисса дезачохь кхоа ма де.

Воьдург ма сецаве, вогІург ма къехкаве.

Ший агІо ира йолуш маха ца хуьлу.

Хьалдерг комаьрша ца хуьлу, комаьршачун хьал ца хьулу.

Да таллархо хилча, бераш хьуьнах марзло.

Цхьана Іовдало деллачу хаттаро шовзткъа хьекъалча йуьхьІаьржачу хІоттийна.

Шелонна хІун хаьа, хьан дечиг чекхдаьллий?

Ча йуккъехь цІе хьуллур йац.

ЦІе-м дІайайъира, кІуьранна хІун до вай?!

Лоьмо йинчу забарх цхьогал делла.

Хьалха йоьдучу газанан гІалат тІаьхьадогІучу женна дика хаьа.

Цхьа лерг, ши лерг – нахала долу шадерг.

Зуда йолччуьра хуьлу стунцахой а.

Цхьа пІелг бен ца хадийннашехь, пхий а пІелг лозу.

МостагІ къайлаваьллачул тІаьхьа гучубовлу майранаш.

Кхайкхахьа аьлла, дехна нІаьне, шен хан ма-хилли, кхойкхур йу ша, аьлла нІаьно.

Дагарна арз эцна, Далла тІе дахана дитт. Дала, цуьнан дага дечиган йуй хаьий хьуна, аьлла цуьнга?

Бат гома хиларх хІумма а дац, дош нийса олуш хилчхьана.

Ша кешнашка эцна боьлхучарна лоь, боху, велларг.

Вочу зудчо гергарчех воккху, вочу жIаьло лулахойх воккху, вочу бераша нахала воккху.

Лулахочун велларг, садаIа дIатаьIча санна, хета.

Халачу цамгарх ваьллачунна лоьралла Iема.

ЦIа дан меттиг ца хиллачун каш даккха меттиг а ца хуьлу.

Дика цамгарш а, мерза молханаш а хуьлуш дац.

Да воцу бер буо ду, нана йоцург лай ду.

Iовдалчун куьйгашца лаьхьа лоцу.

Бага йоккха хилча, мотт а хуьлу беха.

Цкъа ког тасабелларг ворхIазза галволу.

Йеха а йехале луш верг комаьрша ву.

Iаьбна бIаьргаш дуьнен тIехь бан а бац.

Хи лардеш верг хьогалла велла.

ГIиллакхна корта охьатаIийча, вортан тIе хаа боху моьтту цхьаболчарна.

Iожалла шозза ца йогIу.

Массарел ирс дерг хІинца а аган чохь ву.

Мотт боца хилча, дахар деха хуьлу.

Буоберана цкъа сагІа а лой, тІаккха ло хьекъал.

Шен хеннахь дина ламаз дийр долчу эзар доІанал тоьлу.

БІе доттагІ кІезиг ву, цхьа мостагІ дукха ву.

Цкъа дІайоллийтахьа, тІаккха хестор йу вай, аьлла несо марнанна.

ХІора стеган – шен корта, хІора коьртан – шен лазар, хІора лазаран – шен молха.

Дийца хаар дика ду, ладогІа хаар цул дика ду.

Бат Іад а ца Іийна, мерана хІума кхетча, бІаьргаш билхина.

Цхьа цициг дийначо итт эзар дахка кІелхьарбаькхина.

БІаьрмецигчун пхенах цІий ца долу.

Лачкъийна йалийна йу со, аьлла къуьнан зудчо.

Нийсо лоьхучу стеган куй кхакханан хуьлу.

ХІусамдена барзо баьхьна уьстагІ кхоам хета, барзана хІусамдена биснарг кхоам хета.

Дукха йиттина неI йеллало.

Дикачунна дуьне дац, вочунна эхарт дац.

Ирс доццо гулйинарг ирс долчо йиъна.

Тахана кхерзина хIоаш кхана буьйр болчу уьстагIал тоьлу.

ЦIенна го бохург цкъа мацца а чувогIу.

Дийнан бIаьргаш белахь, буьйсанан лергаш ду.

Рузбане леллера бохуш, Йалсманен неI хIунда йетта ахь?

Декъазниг, эмкал тIехь воллушехь, жIаьло лаьцна.

Цициган хьовха, дехкан а хуьлу мекхаш.

Йуккъехь мара бацахьара, шина бIаьрго вовшийн биъна хир бара.

Хьо а молла, со а молла хилча, вайн жIаьлина доьша хьан дуттур ду?

Iовдалнаш байъа даха деза вай аьлча, уггар Iовдалниг, тур а даькkхина, хьалхаваьлла, боху.

Хих цIе йаьлча, и стенца йайъа йеза!

Дагавала гонах цхьа а вацахь, куй охьабиллий, цунах дагавала.

Шекаран цергаш йелахьара, цо ша-шен дуур дара.

Хьонкин шен мах бу, туьхан – шен, хьехамаш маьхза бу.

Дахка, эмкалал боккха хилча а, кхоьрур бара цицигах.

Хьешана хІотто хьайн пхьор дацахь, хабар мукъа хазниг дийца.

Дуьненан доккхаллех хІун до, мачаш къуьйлуш хилча?

Кадахь зударий тен ца тигахь, хІор а шен веллачунна йоьлхуш йу хьуна.

Хьо шекволчуьнца доттагІалла ма леладе, айхьа доттагІалла лелочух шек ма хила.

Ирс дайнехь, майралло хІун нисдийр ду?

Шен цІахь пондар лекха ваьллехь, пондарча къанвелла.

Ламаз дан деза аьлла, дагадеъча, мел бу боху.

Майра бІаьрзе, зуда мотт ца хууш йелахь, доьзалехь барт хуьлу.

Жеро йалийнарг йоІана тІехьийзаш хуьлу.

Шена йеттачу майрачуьнца тарлуш йолу зуда, ма йетта, бохуш, шегахьа гІо дохучу марненаца ца тарло.

Зударийн масца саьрмакна баргол тохало.

Хуучо – ца дуьйцу, дуьйцучунна – ца хаьа.

Йуьйлинчу тоьпах цхьаъ ларло, йулазчух бІе ларло.

Ас, ахь, цо а къинош летийча, Йалсамане хьан йузур йу?

Урс ловзориг цкъа мацца хадаво.

Мотт беттачунна а туху мотт.

Дов даьллехь, тІаьххьара дена алаза дита.

Хохана а моьтту ша стом бу.

Ненан сардам хастам санна бека.

Топ тоьхнарг цецваьлла, мотт тоьхначо диначуьнга хьаьжча.

Лехча, Вирхотехь а карор бу дика нах.

Деши карийнарг, цІа хІунда ца вогІу-те бохуш, цец ма дийла.

Нахана луьйчу хенахь, ша вицло.

Зудий, цициггий – тхов кІел, цІийндай, жІаьлий – догІанна кІел.

Хаа луучо хатта деза.

Шекволчу агІор бен ца кхуссу тІулг.

Къанделлачу лоьмах чагІалкхаш а ца йеша.

Шерачу меттехь галвуьйлучун лами тІехь дан хІума дац.

Копаста шурица ца йуу.

Дукха лоьраш гулбина дархо велла.

Цхьалха напха лоьхучунна цхьалха упха карор ду.

Хино ша дІатакхийча, воккха стаг а нене кхайкхина.

Шен бехкенна охьакхеттарг велха ца оьшу.

Наха тергал ца вечо йовхарш йетта.

Кешнашка дІаваьхьнарг йуха ца валаво.

Хьераваьллачун хазаллех хІун до?

Цомгашчунна чуьрк а экха ду.

Йайна хІуманаш къуьнан нене хоьттуш ца хуьлу.

Гомаш йехкича, цхьанна бен ца хаьа, котам йехкича, массарна а хаьа.

Хазахетар совдаьллехь – кешнашка гIо, халахетар совдаьллехь – кешнашка гIо.

Цицигна шех лаьцна вуон гIенаш ца го.

ЖIаьлина бепиган йуьхк ца йеллачо барзана дийнна уьстагI белла.

Шена тIера бустам баккхий, даккха нахана ор.

Эзар дийнахь кхобу эскар цхьана денна кхобуш ду.

Бахьана доцуш оьгIазвахнарг дехар доцуш товр ву.

Борз санна: йа вуьзина эккха воллуш, йа мацалла валла воллуш.

Шен лазар лечкъочунна дарба карор дац.

Газа йевзинчу уьстагIна коьллашка боьду некъ Iемина.

Говраш дукха йу – дой дац, адамаш дукха ду – къонахий бац.

Нускал-м говза дара, хингал гома ду-кх.

Мохь тоьхнна воьлуш верг, мохь туххий, велха а воьлху.

Гергарчийн дов даьлча, лулахойн кхаж баьлла.

Говр шен когаша лачкъайо.

Худар хьалха дилларх ца тоьу – Іайг ло.

НІаьна кхайкхаре ца хьоьжу Іуьйре.

Лулахо бехке ца веш, хьайн неІарна догІа тоха.

Шен ахчанан мостагІчун мостагІий ца хуьлу.

Нана – москал, бераш – бедаш.

Мисараруч дешел Веданара наштар тоьлу.

Уьттазза нене йеттийтар тоьлу, да цкъа оьгІазво-хуьйтучул.

Нахана къа доьхучул, хьайна собар деха.

Бераш дайх хьоьгучул, дай берех хьегар тоьлу.

Адамаш барзах къехка, борз – адамех.

Моллас ул атта гечдо Дала.

Борз йоцуш хьун ца хуьлу, чІара боцуш хІорд ца хуьлу, хьерваьлларг воцуш йурт ца хуьлу.

Цкъа Деле дехар тоьлу, шовзткъазза молле доьхучул.

Вир тІера охьавоьжна кІант дин тІе хІунда хаийна?

Чуволла вуьгучу майрачуьнга зудчо, цІа вогІуш, шена коч йалахь аьлла.

Цхьана куьйга тІараш ца детта.

БІаьрзечо Іаса цкъа бен ца йойъу.

Йоккхачу стагана, йелча бен, хорша дІа ца йаьлла.

Бодашкахь ІиндагІ ца го.

ХІораммо шен корта кІамбо.

Жима пхьегІа даим тІехйогІу.

Стигала тоьхна туйнаш йуьхь тІе кхета.

Іамор цхьаъ ду, Іамар кхин ду.

Берзан кІеза лаца лаахь, берзан Іуьрга вала дезар ду.

Къен стаг, йома йиллича, воккхаве.

ЦІа доцург массанхьа а хийра ву.

Къийган эшарш ца хуьлу.

Къуьне – ахь катоха, хІусамдега – ахь ладогІа!

Хезаш дерг дийца, гуш дерг ма дийца!

Кхайкхина веанчу бІенна меттиг тоьучохь, кхайкхаза веанчу цхьанна меттиг ца хуьлу.

Вайшинга вовшашца барт балуш хилча, хІара молла хІунда валийна ахь?

ПІелгашца басталуш болу шад цергашца баста оьшуш бац.

ЧагІалкх йен бен араволуш вацахь а, лоьмах лата кечло!

Лам мел лекха хиларх, цу тІе боьдуш некъ хуьлу.

Хьуьнан йуькъалле хьаьжжина хуьлу берзалой.

ТІулг даим буоберан коьртах кхета.

Хаьн тІе боьллина марс болчуьнца дов ма даккха.

КІа, хьийзи-и-на, хьера кхаьчна.

ХьаьжкІа бахьанехь эрзана а кхочу хи.

Ша-шен корта ца башало.

Хиъна Іаьшшехь бохь ца богІало!

Наб йечо наб кхеттарг сама ца воккху.

Церан жа йуккъехь уьстагІел дукха жІаьлеш ду.

Гергарчунна аьшпаш ма ботта, хийрачуьнга бакъдерг ма дийца.

Йоккха йома жимачу йоманах йиллина.

Дас кIант чехаво – и нисво, нанас йоI чехайо – и талхайо.

Тоьпо лоцур йоцучунна шаьлтано хIун дийр дара!

Борз мел къанъеллехь а, цхьана уьстагIца ларалур йу.

Йоха бутт хьалха цIийза йолало ворданан чкъург.

Мел дикачу виро а шен вирбокъана виран гIиллакхаш Iамадо.

Цхьа дош кIезиг ду, ши дош дукха ду.

Берзалоша кхерийна жIаьлеш бертахь хуьлу.

Хьалхара ведда воьдучо а, тIаьхьабевлла богIучара а цхьана Деле кхойкху.

Хезначо гинарг къарвина.

Лохачо, ргIу кIел волуш, корта охьатаIабо.

Цхьана нанас итт кхобу, амма иттанга йуха цхьа нана ца кхабало.

ТІамера цІа веана майра, тІамехь долу къематде дуьйцуш, къарвина, боху, цІахь Іийначу зудчо.

Хьайга дІачІагІалур йоцу неІ схьа ма йелла.

Беллачарна моьтту бисинарш хьовла дууш бу.

Къаьркъа мийла Іемина газа, эххар берзан коча йахана.

Туьханал дуьра, мазал мерза хила ма гІерта.

Іаж чу ца бужучу дитта тІера бер а ца дужу чу.

Морза деха веанчо чами букъ тІехьа лечкъо ца оьшу.

ЦІога даьккхича, къиг а йолу эрча.

Барзаца доттагІалла лелийна говр цІа ца йеъна.

Ченаца гергарло тасахь, топ карара дІа ма хеца.

Цхьогало, хьерахь йа хьаьттахь вовшахкхетар ду вайша, аьлла кхечу цхьогале.

Берзалоша, говрах къа а хетта, цІогий, кхессий ца дууш дитина.

Йайначу пхьагалан лорах вахча, цхьогалан хари чу нисвелла.

Буоберана маьрша меттиг къийелла: хьуьн чохь ча йу, цІахь десте йу.

ОьгIазйаханчу барзах веддарг, хьерайаьллачу ченна тIе Iоттавелла.

Къиг меттахйаьккхича, леча шен метта охьахуу.

Цхьа хьоза даарх ца йузу аьрзу.

Моьлкъанах цецйаьлла хIуттут санна, агIор хьежнарг базарахь тилавелла.

Зуьнна кIохцалш делла Дала жIаьле и ца йаийта.

Зуьно, ча шен бена йеача, и йуьхь йоцуш аракхоьссина.

Шун чхьаьвриг-м ченал йоккха ма хилла!

Берзан багара йаккхалур йац хIума.

Барзаца кхиънарг барзах угIу.

Къийгана хьажийнарг аттана кхетта.

Мецачу барзо дахка а буу.

Борз жIаьлина гIо дан ма кхайкха.

Ченах лата баханчу стеран маIаш, цIогий бен ца карийна.

Сира йу аьлла, ца йетта барзана, уьстагI биъна аьлла, йетта.

Борз бехке йелахь, тамаша бу, чен лараш йу кхузахь!

Къуьйсучара лоьхург бакъдерг дац, хьалхе йу.

Цхьаболчу йаздархошна йаздарна йогІу гонорар, кхечарна – цайаздарна.

Мел ледарчу стеган а тоьу нехан вуон лан доьналла.

Дукха дешнаш долу байт а, кІезиг дешнаш долу доІа а дагах ца кхета.

Со йухаволуш вац, вукху агІор хьалха воьдуш ву.

Айхьа зуда йалийча а, ца йалийча а дохковер ву хьо.

СагІа доьхучо а дала деза сагІа.

ХІун башха ду: тІулг коьртах кхетча а, корта тІулгах кхетча а?

Ахча дац бохурш дуккха а бу, хьекъал дац бохуш, цхьа а вац.

Хьехамаш бечара алапа ца доьху.

ШайтІанан къинош ца хуьлу.

Кхайкхаза веанчунна санна, хьаставала цхьанна а ца хаьа.

Кхушара вала кечвелларг итт шаре ваьлла.

Дика вевзачу стагах бакъдерг дийца хала ду.

Хьийкъина хорбазаш кхиинчу шарахь, ву-вац ца хиъна, пхийтта шича ваьлла.

Къоьлло гIиллакх эшадо.

Нийсо хестор элехь тов, йалхочуьнгахь – ду и дов.

Хьох кхоьрург, хьо кхоьрург доттагI хир вац.

Накъост, сох накъост ма алалахь.

НеIалташ кхоо деза, уьш догIурш дукха болу дела.

ЛартIехь боцчу нахаца вахнарг, Iовдал волий, йуха-воьрзу.

Пис болчара комаьршалла хестайо.

Седарчий дагардечун дагардан ахча ца хуьлу.

Халкъ ирсе дан, нах хьалхахьа хьежош, хьо тIаьхьа ма гIо.

Массо хIуманна тIехь нийсо йезачо марс нисбина.

ШайтIа Iехор къа дац.

Бераш дерг а воьлху, доцург а воьлху.

ДІадаьлларг – тІедогІу дерг ду

Хьалха заманахь лелларш дицдан ца деза. Уьш туьйранаш дац, халкъо, тІаьхьарчу тІаьхьене пайдаэцийта, гулдина хьекъал ду.

«Шу дийший ма Іаххкал, йуьртара ва кІентий», – бохуш, буьйсанна йуккъехь, йуьртахь бетташ "мохь хеза" Биларбин баьччин илли дІадолалуш.

«Патарна ва хоти дукъделла ма даьлла,
Бацана ва аре сенйелла ма йаьлла.
Алмазаш ловзучу алмазийн бердашкахь,
Церан кІорнеш ловзу хан хІоьттина ма йаьлла.
Масарш ловзучу масарийн бердашкахь,
Кегий масарш ловзу хан хІоьттина ма йаьлла.
Шарахь кхузза йогІучу Іаьржачу кхаа буса
КІентий ижонна бовлу хан дІайала ма йоллу.
Борз цхьогална теба хан дІайаха ма йоллу, –
Бохуш мохь бетта велира, бах, Биларби ва Баьчча.
Цу кІентийн дикалла, дой кийча хиларна,
Шаьш вовшах ма кхийтира йуьртара ва кІентий».

БІаьстенан хаза сурт ду илли тІехь далийнарг. ГІабацо хаздеш ду Іалам, массо садолу хІума дахарх хьаьгна, йаха лууш йу. Амма хІокху ламанан йуьртара кегийрхой бІаьстенан эшарех Іехалучохь бац. Уьш йаьссаниг йузуш, аьртаниг ирйеш, хІонсана баха кечлуш бу. Сихвелла шен дега дехар деш ву Дадин жима кІант:

«ТIехаа ло суна гош Iаьржа сира дин,
Йукъахдехка ло суна тешаме ва герзаш,
ТIейоха ло суна хьайн оьзда и бедар.
Ша ваха ма воллу йуьртарчу кIенташца
Цу Теркал ва дехьа, сан къена ва дада.
– Гош Iаьржа шен гила, хьо сеццол ца хилла,
Тешаме шен герзаш хьо лестол ца хилла,
Оьзда йолу шен бедар хьо йоххал ца хилла,
Хьо ваххал хилча, шена хуур ду, хьуна,
Хьо ваххал ца хилла, шен жима ва кIант, –
Бохуш лен ва ваьлча, шен къена ва дада,
Ша чехка хьаьдира, бах, шен баба ва йолчу.
– Дакъаза ма йала, ша вина шен баба,
Ахь шена эцалахь гIелий диллина ва кIудал,
КIудалца эцалахь и цIеста ва чами,
Делах биьна дуй бу сан, пхьоьхана ца вала,
Зудберашца ва къуьйсуш, шовданан хи кхехьа...»

Жимачунна сихха воккха хила лаьа. Цунна шен белш тIехь топ, хаьнтIехь шаьлта йеза. Иза баккхийчаьрца цхьаьна Теркал дехьа боьдучу новкъа вала дагахь ву. Амма дена ца лаьа шен кIант хIонсана ваха. Делахь а, жиманиг къарвала ца туьгу. Дега дехар дан йохуьйту цо нана.

«ТIехаа ло кхунна тешам боцу ва алаша,
ТIейоха ло кхунна оьзда йоцу ва бедар.
Нийсархойх эхь хетта, ша вуха вогIур ву, –
Бохуш, лен йаьлча кIант вина баба,
ТIехаа йелира, бах, цхьа йоба алаша,
Йукъахдехка делира, бах, тешам боцу и герзаш,
ТIейоха йелира, бах, оьзда йоцу ва бедар

Къеначу цу дадас шен жимчу кІантана.
Ша тІаьхьавелира, бах, и жима ва кІанат.
Ша тІаьхьа ма кхиира цу йуьртан кІенташна.
– Ассалам Іалайкум, Биларбин ва Баьчча,
Хьуна оьший, цхьанделхьа, хІонсана декъашхо,
Хьуна оьший, цхьанделхьа, ша каде жимха,
Аьрру агІор ва вала мостагІийн кху арахь? –
Бохуш, тІе ма хІоьттира къеначу дадин кІант.
ТІаккха лен ма велира Биларбин ва Баьчча.
– КІелхьарчу алашца йоба ма ву хьо,
Йукъхарчу герзашца тешаме ма вац хьо,
ТІерачу бедарца ва оьзда ма вац хьо.
Ца оьшу шена-ма хІонсана декъашхо,
Вухаваха веза хьо веанчу некъаца».

Дена ца лаьа кІанта герз лело, нанас ца магадо цунна и, баьчча а дуьхьал ву жима кІант тІеман новкъа валарна. Амма кІант къарвала ца воллу. Цо боху баьчче:

«Ма хьийжи велара хьо йобачу алаше,
Ма хьийжи велара хьо йукъхарчу герзашка,
Ма хьийжи велара хьо тІерачу барзакъе,
Хьо хьийжи велар-кха кийрарчу шен даге».

Биларбис йухаверзийна волу дадин кІант сацаво вогІуш дуьхьалкхеттачу Идалал Баьччас.

«Ассалам Іалайкум, къеначу дадин кІант,
КІентий хІонсана оьхуш, хьо цІехьа ма вогІу, –
Бохуш, хетта ваьлча, Идалал и Баьчча,
ТІаккха лен ма велира къеначу дадин кІант!
– Биларбин Баьччас тешаме вац аьлла,

Ша вуха ма хьажий, Идалал ва Баьчча.
Биларбин Баьччера чIогIа бехк боккху Идалал Баьччас:
– Велла вала хьо делаI, Баьчча воцу ва Баьчча!
Хьох Баьчча винариг ша кIанат ма вара,
Нахана аре йовзийтинарг ша кIанат ма вара,
КIентий лела Iамийнарг ша Баьчча ма вара...»

Диканна арайаьлла йац Биларбин Баьччин гIера. Уьш мостагIех мохк ларбан кечбелла тIемалой бац. Церан коьрта Iалашо хIонс гулйар йу. Уьш катоха гулбелла. Цундела реза бац уьш, дадин кIант шайца волуш, Теркал дехьа баха. Уьш вовшахкъаста безаш бу. Эххар бахьана карадо Биларбин Баьччина дадин кIант шайх дIакъасто: цо иза БоьлкъазаргIаларчу инарлега кехат дIакхачо вохуьйту, и йухавогIур воций хуъушехь.

«Ша ваха ма воьду эзар бере вахча,
БIе бере йуха ца вогIучу Боьлкъазар ва гIала.
БIе бере дIавахча, итт йуха ца вогIучу,
Итт бере ва вахча, цхьаъ бен йуха ца вогIучу
Боьлкъазар ва гIала доьхначу кху дийнахь», –

олий, новкъа волу жимха.

ХIокху илли тIехь йуьйцуш йолу Боьлкъазар-гIала паччахьан эскарех йоьттина хилла ГIизлара йу. Йахь дIайала даго ца вуьтуш, ша лийр вуй хуъушехь, паччахьан эскарна тIевоьду дадин кIант. Хийла нохчийн дика кIант хIаллаквина йахь йу и.

Паччахьан инарле Биларбин кехат дIакхачадо дадин кIанта. Инарла цецваьлла кхуьнан майраллех:

«*Стигал вала тIемаш хьан дацара,*
Лаьттах ва ваха мIараш хьан йацара,

Хьо муха чекхваьлла Сайдакхан гечойх?» –
Хоьтту инарлас. Дадин кІанта инарле доьху:
«Цхьа баба йара сан, сол сов амал шен доцуш,
Букъ тІе йаздай, схьало соьга и йорах кІайн кехат,
Со верза ма воллу веанчу цу новкъа».

Дахкал дуькъа эскар тІаьхьадолу кІантана. Шен да, нана дагадогІу кхунна, шена хала киртиг тІе хІоьттича. Делахь а, тІаьхьа ду.

«Іуьйранна болийна тІом
Делкъенга ва баьлча,
Делкъана болийна тІом
Суьйренга лестича,
Дог лоцуш, топ кхетта,
Тийсалуш, вуьйжира, бах,
И дадин жима кІант
Докъах мах боьхучу
ГІебартойн цу арахь».

И сурт вайна дика девзаш ду. Орцахвала Дела воцург кхин накъост воцуш, тІеман арахь цхьалха висинчу нохчийн кІентан сурт. Ши бІе шо хьалха а докъах мах боьхуш хилла мостагІаша. КІезиг бара аьлла, къахетта ца буьтуш, хІаллакбеш хилла паччахьо нохчий. Амма нохчий а ца хилла, паччахьан эскар дукха дара аьлла, къарбала бохкуш. ХІумма а хийца ца делла шина бІе шарахь хІокху дуьненахь.

ГІазотна араваьллачуьнга хаьттина хилла, бах:

– Нана йуй хьан? – аьлла.

– Йу, – аьлла, жоп хезча.

– Хьо тІаме ваха ца оьшу. Хьайн нана резайичхьана, хьан гІазот кхочушхуьлу, – аьлла цуьнга.

Да-нана реза дина, царна муьтIахь хиллачу доьзалхочунна хьалха нахана цхьаъ йеллалучохь, Ялсаманин ший а неI йеллалур йу, аьлла ду. Амма илли тIехь лардеш дерг ден-ненан сий хилла ца Iа.

– Ма леха зулам, – боху илланчас. – Гу лакха вуьйлуш, ма кхайкха зуламе: хьайна, хьайн нахана, хьайн махкана.

ХIокху илли тIехь дуьйцуш дерг чIогIа тера ду нохчашна тIедеанчу вуонах. Амма цхьа башхалла йу церан.

Ши бIе шо хьалха зуламо цхьа керт бен ца хаьржинехь, тахана и вайн массеран кевнаш схьадоьллуш, догIуш ду.

«Делара хьо, дуьне,
Хи тIера хьер санна,
Цхьана агIор го боккхуш,
Йамарт нах бойъуш,
Вукху агIор го боккхуш,
Тешам боцу нах бойъуш.
Нанас дена ма войла
Йахь йоцу ва кIанат,
И вича ма кхиа,
Цу дийнахь делкъалц…»

Дов къастор

Чора, йуьртан къеда хІоттийна, нехан девнаш къастош хилла.

Цхьана дийнахь ши довхо веана кхунна тІе.

Хьалхарчо, дехха дийца а дийцина, хаьттина:

– Бакъ вуй со, – аьлла?

– Хьо бакъ ву, – аьлла Чорас. Хьалхарниг охьахиъча, шолгІачо, кхин а деха дийца дийцина:

– Со харц хуьлийла дуй? – аьлла, хаьттина.

– Хьо харц хуьлийла дац, – аьлла Чорас.

Дов къастош, Чорега ладоьгІуш Іаш волчу цуьнан кІанта, девнехь ший бакъ хуьлийла ма дац, дада, аьлла,

– Хьо царал бакъ ву, кІант! – аьлла Чорас,

– Ой! Массо бакъ хилча, харц мила ву, – аьлла, цецваьлла кІант.

– Харц, дера, ву, – аьлла Чорас, – хІумма ца хууш волу со, йуьртан къеда хІотийна, Іовдал.

Йалсамане йу-кх

– Йалсамане йу йа жоьжахате йу йокха? – аьлла, хаьттина Чорега.

– Ялсамане йу-кх, – жоп делла кхуо.

– Хьуна стенгара хаьа и?

– Цига баха кечбелларш дуккха болу дела, бохура аса-м, – аьлла Чорас.

Зуда хуьлда йухаваьнверг!

Оти чохь тховх хьалаоьллина аьлха лоьхуш, куьг тасаделла, хохаш чохь болу цаца тIебоьжна Чорина. Чорас, дог даьттIа, лаьттах тоьхна иза!

И, хьала а кхоссабелла, кхуьнан мерах кхетта. Дукха чIогIа лазийна, бIаьрса дайна, висинчу Чорас, цаца, корах аракхосса дагахь, дIаластийна, амма и, гал а баьлла, гурах кхетта, йуха а Чорина хьаьжа йуккъе кхетта.

– Ойн, зуда хийла вухаваьн волчух! – аьлла, шаьлта йаькккхина, чугIоьртина Чора. – ХIинца тIелетар ву-кх шух, кхоссавалаза мел виснарг!

Дийцина хIун до цунах?

Пхьоьхана гулбеллачара хьовзийна хилла Чора, наха санна, дуьнен тIехь хуьлуш дерг дийца ца мега ахь тхуна аьлла.

– Хилларг хIун ду хаий шуна? – аьлла, дIадолийна Чорас.

– Дера, ца хаьа, – жоп делла вукхара.

– Шуна хууш ца хилча, дийцина хIун до цунах, – аьлла Чорас.

ШолгIачу дийнахь пхьоьханахь болчара бартбина, массара а хаьа эр ду вай аьлла.

– Хилларг хIун ду хаьий шуна? – аьлла, хаьттина Чорас.

– Дера, хаьа, – жоп делла вукхара.

– Хилларг шуна хууш хилча, эрна дийцина хIун до цунах? – кIелхьарваьлла Чора.

КхозлагIчу дийнахь хьовзийна наха Чора, тамашийна хIума дийцахьара аьлла.

– Хилларг хІун ду хаий шуна? – кхо оллушехь, цхьаболчара хаа аьлла, вукхара ца хаа аьлла.

– Хуучара ца хуучаьрга дийцичхьана, шадерг дІанисло-кх, – аьлла Чорас.

Нийса дина дац дуьне

– Нийса дина дац хІара дуьне, – аьлла Чорас хорбазаш лелош болчу теркйистхошка. – Хьовсал оццул йуткъачу хутал тІе хІоккхул йоккха хорбаз латайо.Такхор санна, доккха долчу бІаран дитта тІе хьозанан хІоаннал жима бІар латадо. БІарш хуталаш тІехь хила дезаш дара, хорбазаш дитташ тІехь хила йезаш йара, – оллушехь, дитта тІера чудогІу бІар кхетта Чорин хьаьж тІе.

– Хьовсал шу! – аьлла цо. – ГІуллакх доцург дийцича, хуьлу, шуна, хІара саннарг. Хорбазаш дитташ тІехь йовлуш хиллехьара, сайниг санна, сонта кортош долу нах дукха бисина хир бацара дуьнен тІехь.

Іаьнна кечам

– Наха-м дечиг-кІорий кечдинера, ахь хІун кечйина Іаьнна? – хаьттина Чорега.

– Даима санна, йовхаршший, хорший кечйина-кх, – жоп дела Чорас.

ДІавало, эрна гІовгІа а ца йеш

Буьйсанна йуккъехь чу къу а ваьлла, и тергалвеш, наб ца йеш, Іаш хилла Чора. Важа дІаваха сиха ца хил-

ла. Йахьа хIума лоьхуш, цхьацца йаьсса хIуманаш дIасайетташ, цо йен гIовгIа кIорда а йина, эххар Чорас аьлла:

– ХIай, къонах, хIай, хIинца бодашкахь ахь кху чохь лоьхуш йерг, дийна делккъехь лехча а, суна карийна йац-кх! ДIавало, эрна гIовгIа а ца йеш, вижа ца вуьту ахь со.

Стуннана

Чорега ирча кхаъ баькхина хилла, цуьнан стуннана хи чу йахана, боху, аьлла.

Ма-воддара хи чу иккхина, хинна дуьхьал оьхуш, стуннана лаха волавелла Чора.

– Лакхахь ма леха, хиэ охьатакхийна, лахахь бен карор йац хьуна иза, – аьлла, хьехам бина кхунна наха.

– ХIа-хIа, лакхахь бен лохур яц. Ша цхьаьнгге охьатекхайойтур йолуш, хьаха, йацара сан стуннана, – аьлла Чорас.

ДIадуьло, со товелла

Чора цомгуш хилла аьлла, кхуьнга хьажа баьхкина хилла гергарнаш, лулахой, беза-бевзарш. Чохь ког биллал меттиг йоцуш, базарахь санна, нах гулбелла. Цомгаш волу Чора а вицвелла, гIовгIа йаьккхина, шайн бала берш дийца буьйлабелла нах.

Кхин са а ца тохаделла, цомгашчо хьалагIаьттина, тIе хIума а йоьхна, гулбеллачаьрга дехар дина:

– ДІадуьло, хІинца со товелла. Йуха со цомгуш хилчхьана догІур шу, тахана алаза диснарг чекхдаккха.

ХІинца дІанисвелла тхойша

– Хьох а, хьан вешех а воккха муьлхарниг ву? – аьлла, хаьттина Чорега.

– Дера, хаац суна, – жоп делла цо, – стохка ваша сол цхьа шо воккха ву, бохура, кхушара дІанисвелла хир вукх тхойша.

Кхуза ван ца деза цуьнан?

Рузбане ваханчу Чорин мачаш лачкъийна хилла маьждиг чуьра.

ХІара, ваха а вахана, кешнийн кевне охьахиъна.

– Хьо лаа вуй, – аьлла, хаьттина кхуьнга тІехбовлучара.

– Маьждиг чохь мачаш лачкъийна веънера со-м, – жоп делла кхуо.

– Ткъа кхузахь хІун деш ву хьо?

– Цкъа мацца а кхуза ца веъча волий иза? – аьлла, жоп делла мачаш йайначу Чорас.

Хьо хІун деш йу кхузахь?

Чора рузбане вахана волуш, зудчо цІеношна кир тоьхна хилла. Маьждигера цІа вогІуш, къегина шайн цІенош ца девзина, тІехиккхина воьдучу майрачуьнга кетІа йаьлла лаьттачу зудчо хаьттина:

– Ахь хIун до, ва стаг? – аьлла.

– ЦIа воьду-кх! – жоп дела вукхо. – Хьо хIун деш йу кхузахь?

Хьан хIун бала бу?

– ДIогахь зуда йелла, ма бах, – аьлла Чорега.

– Сан хIун бала бу цуьнца? – жоп делла кхуо.

– Хьан зуда йу, ма бах, иза.

– Хьан хIун бала бу цуьнца? – аьлла Чорас.

Виран гергарнаш

Чорин вир йелла хилла. Цунах бела дагахь, гул а белла, вирах кадамбан бахана йуьртара кегийрхой.

Кегийчу нехан кадамаш схьа а эцна, доIа дина, Чорас аьлла:

– Валлах, хIинцалц оцу сайн виран оццул дукха гергара нах буй ма ца хиъна суна.

ЧУЛАЦАМ

Дахаран йист йоцу некъаш 3
Хатуев Іаьрбин Іабдулхьамид (йаздархо, критик, журналист, мотт таллархо, суртдиллархо) 17
Хьо йахош верг АллахІ ву 19
Хьомсаршка 20
Нана ца хилча 21
Адамаш, сацабе тІом 22
«Іодика йойла, маьлхан довха дуьне...» 23
Беречуьнга 24
Къоман дай 25
Вевзар ву хьо 26
Даймохк 27
Хьоме сурт 28
Вайн мотт 29
Кхин эзар шо даьлча а… 31
Мотт хьайна хаахь... 32
ДоттагІчуьнга 35
Ненах ойла 36
Ненан марзо 38
Безам 39
Хьо бен ца го 40
Ши доттагІ 41
Баркалла хьуна 43
ЦІуьхІар 44
Безаман терза 45
Дог даго бен Іехор дац! 47
Доьхкина сий 48
Хьаша ларар 49
Мадина 50
Даге 52
Белхалаш, бІаьргаш! 54
Моьттура... 55
Зезагийн йоІ 57
Къастар 59
Бертахь даха деза 61

Сатийсам 64
Деган къизачу бодашкахь 65
ГІаргІулийн илли 66
Нохчийн мотт 67
Гечделахь, нана 69
Нохчийн йоІ 71
Нохчийн йоІ 73
Нохчийн йоІ 75
Хьо йоьлу 76
ЙоІ схьахьаьжча 78
...чуьнга 79
Далла бо хастам! 81
Деган къизчу бодашкахь 83
Велха, салти... 84
Сатийсам 85
Маржа, йоІ! 88
Ку-ку 89
Декъазчу дуьненахь 91
Хьоьрсуш маьлхан догІа ду 92
Кешнашкахь 93
Зударийн орца 94
Йицйина йурт 96
Димин Іумаран весет 99
Сан деган къилба 100
Нохчийчоь – сан гІенийн седа! 101
Сай 102
Дог 104
Мискачун чІирхо 105
Дуьне 106
Жимчу мухІажаран узам 107
Къийсаман новкъахь 108
Къоналла... 109
Лай 110
Мецаниг 111
Хьехархочуьнга 112
Нана-латта 113
Нохчий бацахь, Кавказ йац! 114

Сан тезетахь 115
Сардам 116
ТІепаза вайнарг 117
Хьо ма ваха веха! 118
ХІунда? 119
Къоналла 121
Ца теша 122
«Ахь хІун дина Делан новкъахь?..» 123
Ахь ден цІа эрна ду 124

Дийцарш, хилларш
Хаза дош 126
Жимачух хуьлу воккханиг 128
ГІиллакх 130
ГІир 132
Дешан мах 135
Куй 136
ДоІа 138
Цхьана хаттарна ши жоп 139
Лачкъаза дисина шайтІа 141
Экъанна тІера зилаш 143
Кавкасан тІаьхье 147
Дог майра ЧІега 152
ХІун йу хьан цІе? 155
Къеначу Адин хелхар 158
Боьлкъазар-гІала стенгахь йу? 163
Дицдан йиш йоцу дешнаш 166
Іаббазан Мохьмад 175
Собардерг ницкъ болчул тоьлла 183
«Сихалло садуу» 186
Цициган хІилла… 188
ГІаргІулийн илли (пьеса) 191
Кегийрхошка 205
Кицанаш 208
ДІадаьлларг – тІедогІу дерг ду 225

Халкъан забарш 231

Хатуев Абдулхамид Арбиевич

ЖИВИ, МОЯ ЧЕЧНЯ

Стихи, рассказы
(на чеченском языке)

Редактор – *Халим Бурчаев*
Дизайн и верстка – *Амина Хасиева*

Подписано в печать 18.01.2023. Формат 84x108 12/35.
Бумага офсетная. Тираж 500 экз. Заказ № 0227.

9 785431 405266

Отпечатано в АО «ИПК «Грозненский рабочий»,
г. Грозный, ул. Санкт-Петербургская, д. 12/35